

Федір Дудко

Ваша

РОМАН

ФЕДІР ДУДКО:

ВІЙНА

Всі авторські права застережені

Обкладинка роботи
МИКОЛИ СТЕПАНЕНКА.

ФЕДІР ДУДКО

ВІЙНА

роман

diasporiana.org.ua

1947

АВГСБУРГ

Друк: Українська друкарня ГА - П' в Некарсульмі.

Herausgegeben mit Genehmigung der Mil.-Reg. Deutschland
Nachrichtenkontrolle, Aug. 46.

Наслав на них град, замість до-
щу, вогонь палкий на землю їх.
Розколов скелю і ринула вода,
і клокотіла рікою по спеченій
землі.

(Із псалмь Давидових).

Війна застала Тетяну несподівано у Львові. Правда, ще місяць тому, коли вона їхала із своєї Холмщини на літній відпочинок до Ворохти, у вагоні сиділи якісь мобілізовані, скрізь відчувався тривожливий настрій і ходили глухі чутки про можливість війни. Але ж тільки про можливість. У війну ніхто не вірив.

Усі поляки були тої думки, що німці тільки страшать Польщу, а, в разі чого, присядуть і тихо сидітимуть, як уже двадцять років сиділи, приглядаючись до розросту польської потуги. Хе, поляки, прошен паньства! Поляки — не тхори-чехи, що без єдиного стрілу віддали Гітлерові свою державу! Польща, прошу не забувати, має 32 мільйони населення, чудово озброєне військо і незрівняну авіацію в світі. Сама Польща, прошен паньства, може з німцями ради собі й не дасть. Але в союзі з могутньою Англією і Америкою — пхе, вона покаже себе німцям!

Так думали і так говорили скрізь поляки.

Щодо українців, то всі були однозгідної думки, що від Польщі, якщо вона встрягне у війну, не лишиться і мокрого сліду. Щоб хто воював? Польща, прошу панів? Та ж на 32 мільйони населення (ще питання, чи є його стільки!) чотирнадцять мільйонів припадає на гноблені національні меншини — ну, а ці меншини воювати за Польщу не будуть. Що ж до польського війська з його бляшаними танкетками й оперетковою, здатною лише на паради, армією, то це ж, прошу панів, сама бутафорія! Що Англія і Америка можуть побити Гітлера — це інша справа. Але щодо самої Польщі, то про це ж навіть говорити смішно! Єдиний, хто у війні може допомогти Польщі — це хіба вірний, прошу панів, її союзник — недавно коронований у Варшаві циганський король Квек... Так злобно підсміхалися українці.

Навіть жиди, що знали докладно про все, що робиться в світі, і ті спокійно запевняли, що ніякої війни бути не може. Вони зневажливо віталися окликами: „Гальт, Гітлер!“, були дуже певні себе й останнього літа в такій кількості поз'їздилися з усієї Польщі до Яремча, як ніколи до того часу.

І тому ще вчора, 31-го серпня, коли Тетяна, повна запаху гуцульських смерек і вражінь із Ворохти, їхала таксівою з двірця до панства Шмегельських і розглядалася по львівських вулицях, їй ніяк до голови не могло прийти, що вже завтра рано хряснуть бойові громи. Во-

на назвала б варіятом того, хто запевняв би, що вже завтрішнього ранку ці вулиці враз спустіють і що вся ця маса безжурних людей буде сидіти по льохах і перелякано прислухуватися до вибухів німецьких бомб.

Ніхто не хотів вірити у війну, рішуче ніхто — і ось враз, маєш!

Львівські сирени саме відкликали не знати котру вже тривогу з черги, і Тетяна стоїть тепер на балконі й сумно дивиться в бік головного двірця. Там, як оповідав якийсь залізничник у сховищі, німецькі бомби нарobili великого лиха, і поїзди звідти вже не відходять. Ні пасажирські, ні військові. Взагалі, казав він, пасажирський рух зовсім припинився. Як же-ж тепер вона дістанеться на свою Холмщину?

Настрій у Тетяни препоганий. І чому вона заїхала до цього Львова? Іще у Ворохті, коли дістала листа від батьків, в якому вони просили її заїхати до панства Шмегельських та порадитися у Львові в справі свого здоров'я з професором Панчишиним, у неї родилося якесь недобре передчуття. Ну, і що? Чи воно обмануло її? Панство Шмегельські, як виявилось, виїхало тиждень тому зовсім із Львова до Стрия, ну — а лікуватися тепер у Панчишина, коли над головою літають німецькі бомбовики, було зовсім смішно і дико. Тетяну дуже мило прийняло до себе малознайоме панство Клекоцьких, але як же можна було сидіти в цей час на карку в чужих людей? От влізла в халепу!...

Під голубим, іще зовсім літнім небом крути-
лися з веселим писком ластівки і так боляче
нагадували Тетяні далеку тепер від неї
рідну хату.

Тетяна дивиться на ластівок, на чисте голу-
бе небо і раптом тривожливо повертає голову
вбік, до заходу, до якого почали пильно при-
глядатися перехожі. Невже знову ті страшні
німецькі бомбовики? Ах!..

Заревли сирени — й усі в домі метушливо
кинулися на сходи. В полохливому тупоті ма-
си ніг на всіх поверхах дому чувся якийсь ди-
кий страх перед смертю і цей страх малював
в уяві образ хижого потвори-змія, що широко
розпростирав у небі свої крила й ось-ось мав
упасти громом на землю. Була це втеча кур-
чат перед яструбом.

У сховищі, яким був звичайний домовий льох,
із невиправленими, забризканими вапном стіна-
ми, тьмяно блимали під сірою бетоною сте-
лею маленькі електричні лампочки й освітлю-
вали занепокоєні обличчя людей. Пахло підзе-
меллям, квасною капустою, вогкістю. Мужчини
намагалися бути спокійними, але в їх непри-
родно стриманих рухах і в тому, як вони, ні-
би випадково, вибирали місця під залізними
траверсами, відчувалася внутрішня тривога. Го-
ворили тільки про війну і про останні воєнні
новини. З найбільшою увагою усі прислухову-
валися до оповідань випадкових перехожих,
яких алярм заганяв з вулиці до сховища.

— Але ж і німці дістали! — інформує якийсь панок із чорними окулярами на носі. — Наші летуни нездогнали німецькі бомбовики за Львовом і всі їх поскидали на землю.

— Ні, правда? — з щирою цікавістю звертається до нього пані. — Наші летуни, кажете? Значить, це неправда, немов би німці знищили у Скнилові*) всі наші літаки?

— Ах, прошу пані! — відповідає їй пан в окулярах. — Яких тільки дурниць не розповідають люди! Я ось, наприклад, півгодини тому чув від одного варіята, що сюди мають прийти большевики.

Усі в льоху голосно засміялися.

А балакучий добродій в окулярах розповідав далі, як два скинені німецькі бомбовики зовсім розбилися об землю, а третій, підстрілений, мусів був спуститися на полі. З цього бомбовика забрали в полон двох летунів: одним була молода німкеня із Львова, а другим—учень львівської євангелицької гімназії. Обох, звичайна річ, на місці розстріляли. А на Збоїсках під Львовом піймали трьох диверсантів, також львівських німців, спущених із бомбовика на легкопадах.

Усі слухали цих оповідань із незвичайною цікавістю.

Дім, де мешкали Клекоцькі, був українським домом, але всі у сховищі із обережності гово-

---

*) Польське летовище під Львовом.

рили тільки по-польськи. По-українськи перекидалися лише окремими словами, та й то стихшим голосом. А коли котресь із дітей раптом голосно запитувало про щось батьків українською мовою, перелякані мами миттю нахилялися до них і негайно їх уговкували. Українці були у великому страху: в місті вже від ранку кружляла вперта поголоска, немов би польська ендеція готує українцям вартоломевську різню.

— О, німці були дуже добре підготовані до війни! — говорить якась пані-полька. — Вони скрізь мали своїх тайних агентів. Усі німці, що жили в Польщі, мали точно визначені шпигунські завдання.

Усі в льоху при цих словах косо поглянули на низенького череватого панка з червоним обличчям, що скромно й невинно стояв у куті. Був це німець із тієї самої кам'яниці, кельнер Шкотської каварні Фридрих Міллер.

— Але чи самі тільки німці, прошу пані? — завважав пан в окулярах. — А панове українці?

Усі ніяково замовкли.

— А це ж звідки вам відомо? — раптом обурився Клекоцький. — Маєте, добродію, якісь докази на це?

Тип в окулярах саркастично посміхнувся.

— Відаць, же пан українець! — сказав він.

— Хто б я не був, — аж затрясся від гніву Клекоцький, — а ваша поведінка дуже про-

вокаційна, прошу пана. Це тим дивніше в часах, коли українці і своє життя, і своє майно наражують на небезпеку нарівні з усіма іншими громадянами польської держави.

— Так, прошу пана, — відказав пан в окулярах, — але зовсім не нарівні з усіма обхоплені ентузіазмом боронити польську державу.

Клекоцького аж підкинуло.

— Тим гірше для вас, поляків, що за двадцять років ви не зуміли надхнути українців цим ентузіазмом. Чи українці тому винні? Пригадайте собі, чого ви тільки не виробляли хоч би півроку тому з Карпатською Україною. Не говорю вже про...

— Панове, панове! — встряв у розмову поважного вигляду старший добродій невідомої національності. — Сваритися в такий час, у такому місці?.. Годі, панове, годі!

— Як постелеш, так і спиш! — огризнувся схвильований Клекоцький.

Пані Клекоцька стурбовано підбігла до чоловіка й відтягла його набік.

— А чи це правда, — питає раптом якась груба пані, — що в першому налеті сьогодні забито на Городецькій триста двадцять чоловік?

— Пані й панове! — голосно заявив суворого вигляду пан, що вперто мовчав до цього часу. — Майте на увазі, що до кожного вашого слова прислухується ворог.

Усі замовкли.

У тиші пивниці стало чути, як десь глухо загунали в місті гармати. Мовчання стало напруженим. Десь у куті заплакали діти.

Увагу всіх звертає на себе родина власника пекарні поляка Янковського: сам Янковський із зарозумілим, мало інтелігентним обличчям доробкевича, його хвора на великосвітські манери пані і п'ятеро майже одного віку розпещених доньок-панночок. Родина ця ввесь час у сховищі їла. Їла яблука, помаранчі, тістка, бішкоти, якісь канапки, якісь струдлі. Здавалося, що ця родина задалегідь насичується у передчутті скорого голоду. Всі ласощі підчас утечі до схову дівчатка приносили цілими кошами з собою, а коли не вистачало їх, кликали згори служницю — українську дівчину Стефу, і вона приносила їм на замовлення все, чого панни тільки не забажали: чай, каву, обід, сніданок, навіть содову воду. Те, що Стефа мусіла була підчас налетів бігати на третій поверх, а не сидіти, як усі, в сховищі — це ані трохи не турбувало Янковських: адже-ж Стефа була „русінка“ і служниця!

Це обурювало до глибини душі власника кам'яниці доктора Чучмая, що був одночасно й командантом дому.

— Чи всі мешканці кам'яниці в сховищі? — запитав, як і що-разу, доктор Чумай, коли десь близько вибухла бомба.

Виявилось, що були всі, крім глухого про-

фесора гімназії, емерита Копистки та служниці Янковських Стефи.

—Щодо пана Копистки, — сказав Чучмай, — то він заявив мені, що ніяких бомб не визнає. Ну, а щодо Стефи, то хочу запитати панство Янковських, чи вона добровільно сидить на горі, чи з примусу?

— А що то може обходzić пана? — зневажливо відізався Янковський.

— Те, прошу пана, що я тут командант і відповідаю за життя всіх мешканців дому. Коли Стефа сидить добровільно в панському мешканні — це її особиста справа. Коли ж ні, то ви не маєте права її до цього змушувати.

— А хто ж нам обід буде варити? — цинічно відгукнулася пані Янковська. — Я їй плачу за це.

—Небезпеки для життя не можна оплатити ніякими грішми, ласкава пані. А коли хтось хоче нормально обідати і підчас війни, то хай потурбується сам зварити його, а не наражувати на небезпеку іншу людину. Зрозуміло?

—Правда! Правда!—підтримали доктора Чучмая голоси звідусіль.

—Бардзо та хлопка на небезпеченьстві сен розуме! — проговорила пані Янковська і демонстративно відвернулася від усього товариства.

В льоху запанував загально неприхильний до Янковських настрої і Стефу спровадили згорі до сховища.

Але алярм був недовгий. Сирени відкликали тривогу, і люди з полегшою в душах почали виходити із сховища. Сонце якимось особливо урочисто світило на сходах і немов сміялося з людей, що видумали дурну забаву що-півгодини притьмом збігати наділ і ховатися в темряві задушливого льоху.

В помешканні Клекоцьких, завжди чистенькому і дбайливо прибраному, стояв гармидер, але ніхто не звертав на це найменшої уваги. Із радієвої скриньки вилітав, неприродно густий баритон спікера львівської радіостанції, сповіщаючи про якісь великі осяги польської зброї. Мимоволі пригадувався початок цього року, коли цей самий голос подавав неправдиві вістки про голод і холеру в Карпатській Україні, про „попа Волошина“ та про скорий кінець вигаданої німцями карпатської інтриги.

Тетяна вилучила радіо, підійшла до фортеп'яна і взяла кілька акордів. Але зараз же перестала грати: відзивався він якимось мертво і неприродно-чужо. Очевидно всі фортеп'яни в місті захворували на якусь недугу, бо ніде, ні в одному домі, їх не було чути.

Тетяна виходить на балкон. Саме в цей час вулицею переходив якийсь військовий відділ. Ішов він у напрямі головного двірця. Тяжкі лаштунки вояцького вираду виразно свідчили про те, що відділ відходить на фронт.

Тетяна спочутливо вдивляється в зосереджені обличчя вояків, у зовнішню спокійність

військової частини, але не помічає в ній тої войовничої зухвалости, яку ще так недавно можна було спостерігати на військових парадах та патріотичних маніфестаціях. Як? Ще тільки перший день війни, а вже військо виглядає так похмуро? Один тільки молодий офіцерик у зухвало заломаній набік польській рогатівці, що йшов обік частини, бундючно крикнув на привітання комусь на тротуарі:

—До зобаченя сєн в Берліне!

Усі навколо гірко посміхнулись.

Тетяна стоїть далі на бальконі, придивляється до перехожих панів і пань із смішно, не знати, для чого, перевішеними через плечі газ-масками і прислухується до викриків вуличних хлопчаків, що трагічними голосами виголошували якісь незвичайні новини.

На балькон прибігла пані Клекоцька. Вона розповіла, що все місто кинулося до крамниць і закупає що тільки можна. Ще перед війною був заклик у часописах робити на місяць запаси харчів, але мало хто скористав із тієї поради. Тепер люди схаменулися і гарячково купують, що треба і чого не треба.

Справді, з балькону було видно, як вулицями метушливо переходили маси людей із пакетами, торбинками, клунками і навіть мішками на плечах.

—Ходімте, панно Тетяно, може ще встигнемо купити щось. Дивіться, дивіться-но, як люди несуть!..

За хвилину Тетяна з Клекоцькою були вже на вулиці.

Дивне, небувале у Львові явище: перед кожною крамницею—хвості людей. Деякі купці, перелякані раптовим натовпом, спу́скали з грюкотом на своїх крамни́цях рулети. Коло дверей відчинених крамниць був стиск і гамір.

—Панове, пані, та що сталося? — докірливо взивав людей до порядку якийсь перехожий.— Що, вже німці у Львові?

Але його ніхто не слухав. Гарячка заку́пів обхопила всіх.

Десь у бічній вулиці розлігся спів патріотичної польської пісеньки: „Не дами земі“. Була це маніфестація польської молоді.

Із співами, вигуками й бойовими написами на транспарентах не дуже численна гру́пка польських ентузіастів виринула з-за рогу вулиці і повернула до воєвідства. Але вона не захоплювала мас. Товпи коло крамниць байдуже дивилися на маніфестантів і нічим не реагували на заклики приєднатися до них.

Звідкись, слідом за маніфестацією, вибігла зграя крiкливих газетярів.

—Налет 60-ти польських бомбовиків на Берлін!..— несподіваним фоєрверком радісних голосів сповіщали вони населення.

Люди розхоплювали надзвичайні додатки до газет, голодними очима шукали в них берлінські румовища, але, видко було, не дуже довіряли спрепарованим сензаціям і з тупим

мовчанням ховали задрукований папір до кишень. Напруженим слухом усі ловили найменші звуки в повітрі й тривожливо поглядали на небо. Десь щось діялося, десь відбувалися великі події, але де й які події—ніхто нічого не знав.

Час минав якимись скоками, конвульсивно. Ходили в місті трамваї, божевільно вганяли авта, проте виразно відчувалося, що у заведеному механізмі життя щось почало псуватися, як у звихненому апараті годинника. Був тільки перший день війни.

З добре нам'ятими боками і тяжкими пакунками в руках Клекоцька з Тетяною верталися додому, коли раптом назустріч їм вибіг захеканий гімназист Микола Перхоцький. Він схвилювано повідомив, що до панства Клекоцьких приходила поліція, перевернула все догори ногами в помешканні і забрала з собою пана Клекоцького...

Клекоцька схопилася за серце і була б може впала на землю, коли б її не підтримала Тетяна. А коли вони швидко підбігли до свого дому, коло брами зустріли заплакану, подряпану на обличчі Стефу з її маленьким, ув'язаним у хустинку наймиччиним дорібком у руці: Панни Янковські по виході із сховища накинулися на неї, побили й, не заплативши за три останні місяці служби, викинули бідну дівчину на вулицю.

Польща валилася, як валиться від поштовху пальця дімок із карт. Англія і Франція проголосили Німеччині війну, і вістку цю прийняли поляки з великим захопленням, та це не змінило справи ані на йоту. Німецькі бомбовики щоразу налітали на місто і жорстоко бомбардували його. Налітали вони і на інші міста, про що можна було догадуватися із дуже туманних офіційальних комунікатів. Десь щось відбувалося, і відбувалося щось дуже поважне, але де й що? Люди були в найвищому напруженні і це напруження безнастанно підтримували таємні повідомлення польського радія:

—Увага! Увага! Ко—ма, 56, надходзі... Надходзі, кома, 56... Ель-ка, 56, надходзі... Увага, увага... 56 пшешед...

Що мало надходити й звідки надходити—один Бог святий знав. Раз-у-раз тільки надходили з заходу німецькі бомбовики, а за ними глухі вістки, що справи стоять зовсім кепсько.

Перші певні відомості, що діється в світі, принесли українці. А ці відомості уперто гово-

рили про те, що німці всіма силами сунуть на перед і що їх передові частини десь уже зовсім близько.

Як можна було в такий короткий час просунутися на таку величезну віддаль—цього ніхто собі не міг уявити. Але всі почали вперто і зосереджено чекати на прихід німців. Чекала нетерпляче на них і Тетяна.

Тетянине становище було із невеселих. Після того, як Клекоцького забрали і разом із багатьма іншими українцями завезли до славної польської катівні в Березі Картуській, у домі Клекоцьких не стало життя. Пані Клекоцька увесь час плакала, не знаходила собі місця й уперто залишалася в помешканні підчас німецьких налетів. Треба було ходити коло неї, заспокоювати, намовляти йти до схову, самій вести господарство, бо служниця Клекоцьких відійшла додому. В п'ятому дні війни німецькі бомби знищили водотяг, і Львів залишився без води. Доводилося бігати з коновками на третю вулицю до абісинської криниці, простоювати там годинами в хвості, нераз навіть підчас налетів, і приносити звідти жовту, іржаву, терпку, таку тепер дорогоцінну в місті воду. В шостому дні війни перестала працювати газівня. Вуглем Клекоцькі не запаслися, і треба було ходити готувати обід по сусідах. А до цього всього неспокойні думки про своїх батьків, про далеку Холмщину, про те, як і коли нарешті вона дістанеться додому. Де ж ті німці?

Одного ранку Тетяна, пораячись коло кухні, почувла звук, подібний до гуркоту літака. Місто вже від кількох днів перестало подавати сигнали, і Тетяна вибігла на балкон подивитися, чи не налетіли знову німці.

Просто перед нею летіли в небі два бомбовики. Не встигла Тетяна кинутися до хати, щоб упередити Клекоцьку, як раптом літаки впали стрімголов із височини на землю, і жахливий, неподібний ні до чого на світі рев обезвладнив усі Тетянині рухи. Два громові вибухи сльідом за виттям якоюсь надприродною силою вдарили Тетяні в груди, і вона почувла, як із переляканим брязкотом посипалися навколо шиби у вікнах. Ноги відмовили послуху, і Тетяна, мов приголомшена, притиснулася плечима до муру. Зграї ворон із якоюсь несамовитою полохливістю, без крику, непевними кругами заметушилися в повітрі, не знаючи, куди подітися. А навколо стояла мертва, прибита тиша, осяяна промінням гарячого сонця.

Літаки випросталися в повітрі і з гуркотом спокійно відлітали кудись на захід. Ніхто не стріляв по них (не було вже з чого стріляти), ніхто не переслідував їх — польських літаків від початку війни ніхто не бачив на очі.

Тетяна якийсь час провозжала їх сумним поглядом, аж поки їх чорні точки не розплилися в небі, потім повернула голову до високого стовпа рудого диму, що підіймався з того мі-

сця, на яке кинулися бомбовики. То ось як, значить, виглядає теперішня війна!?

На вулицях не було ані живої душі. Раніш хоч стояли на них порожні, покинені пасажирами трамваї. Від позавчора трамваєвий рух у місті припинився, і тепер на вуличних торах валялося сміття. Неохайний вид неприбраних, занечищених вулиць, з купами гною і соломи на місцях, де переночовували мандрівні військові частини, робив пригноблене враження.

Тетяна ввійшла до помешкання.

— Чули? — спитала вона Клекоцьку, що сиділа, подобгавши ноги під себе, на отамані.

— Що, близько десь? — поцікавилась Клекоцька. — Ах, це несамовите виття! Я закрила голову подушкою.

— А чому ж ви, як усі, не бігли до сховища? — спитала Тетяна. — Що ви хочете доказати тим, що нехтуєте небезпеку? А коли б у нашу кам'яницю вдарило?

— Ну, і що? Був би вже раз кінець усьому. Що я, скажіть будь ласка, маю за життя?

— Пані, пані, — пристидала її Тетяна, — та чи тільки ви самі? Ні, я мушу, нарешті, зробити з вами порядок! Де ж так можна!..

— А ви, ви? Ви ж самі не втікали до схову!

— Я? — і Тетяна на хвилинку замовкла. — Я не встигла — це раз. А по-друге...

— Що „по-друге“, панно Тетяно?

— А по-друге, як мені випадає втікати, коли ви тут залишаєтесь?

— Ах, я про це зовсім і не подумала! — призналась Клекоцька. — Знаєте що? Завтра я переберуся до брата у Винники*). Переберусь сама і вас заберу з собою.

— Мене? — рвучко повернулась Тетяна до Клекоцької. — Ні, я залишаюся у Львові!

— Як у Львові? Чому? У кого?

— Не знаю, але... — в голосі у Тетяни чулися сльози. — Чи мало у вас свого клопоту, пані? Ще будете мною в'язатися...

— Не говоріть бо-знає чого! Завтра поїдете зо мною до Винник.

— Я залишаюся тут! — уперто стояла на своєму Тетяна.

— Ну-ну, побачимо, — по-материнськи глянула на Тетяну Клекоцька. — Поговоримо завтра про це...

Горів, як виявилось якийсь склад із бензиною. Люди якось миттю порозумівалися в місті і знали про все, де що сталося, без газет (газети вже не виходили): на такій-то вулиці бомба завалила такий-то дім, на такій-то зруйнувала костел, на такій-то запалила механічний варстат. Усі поглядали на небо, чекаючи, як на Божу ласку, на хмари, непогоду, дощ, але цієї ласки небо не посилало людям. Соеце від ранку до вечора світило ясно і радісно, як уліті, і чиста небесна голуби́нь не затьмарювалася ані одною хмаринкою.

---

*) Кліматична місцевість коло Львова.

— Мають щастя німці! — говорили всі, неспо-
кійно думаючи про майбутнє.

Тема погоди зробилася модною темою і її обговорювали на всі лади у всіх льохах і схо-
вищах. Ах, коли б уже затягнуло небо хмара-
ми і почав лити дощ! Побачили б ми, як ті
німці загрузли б із своїми машинами в поль-
ському болоті! Матко Бозка, крульово корони
польскей, пішли на землю потоп! Єзус Хрис-
тус, дай нам дощу, хоч трохи того дощу дай
бідній Польщі!

Але в природі стояла „злата польска
есень“, дощ не приходив і вся вина за невда-
чі впала на його бідолашну голову. Так спо-
чатку й занотовано було: виною всьому—доб-
ра погода. Вже пізніше знайшлася інша при-
чина:

— Добра погода і здрайци-українці!

І вже під самий кінець вишукали третього
винownika:

— Добра погода, українці і Рідз-Сьмігли із
німцем Беком!

Пополудні все в кам'яниці заворушилося. Бі-
гали з помешкання до помешкання, з поверху
на поверх і стурбовано обговорювали одну
дуже пекучу справу: на покрівлі шпіталю, що
стояв близько кам'яниці, намалювали (нарешті!)
величезний червоний хрест, але під захистом
цього хреста примістили на даху кілька скоро-
стрілів. А найгірше те, що в саду коло шпіта-
лю доставили протилетунську гармату. Боже

милий, та ж німці вмить довідаються про це й почнуть громити бомбами цю дільницю! Що за ідіоти примістили там гармату!? Що за паскудна, прошу подумати, провокація!

Хвилювалася не одна кам'яниця доктора Чучмая. Хвилювалися всі поблизькі кам'яниці, хвилювалася уся дільниця голосно, рішуче і нарешті постановили: вимагати від кого треба прокляті пукавки зняти з шпіталю. Когось до чогось уповноважували, когось кудись послали, а німецькі бомбовики тимчасом крутилися над Львовом, і саме над тим місцем, де був шпіталь.

Усі повтікали до сховища. Зійшли туди навіть пані Клекоцька та глухий, байдужий до всього професор Копистка.

Сховище перетворилося вже в правдивий готель. Зверху з помешкань люди позносили туди ліжка, тапчани, столи, інші меблі. Було людно й гамірно. Темою розмов став шпіталь.

Десь вибухнула бомба, і до сховища почали надходити чужі гості з вулиці. Забрів випадково сюди й один неозначеного віку, трохи лисавий, елегантно одягнений пан із круглими окулярами.

— А-а, пан директор! — шанобливо зустріли його українці. — Яким богам завдячуємо ваші відвідини? Будьте гостем, пане директоре! Сідайте!

Пан у круглих окулярах приймав пошану, як належну йому, познайомився з усіма, кого

вважали за потрібне представити йому, і сів. Тетяні йому не представили.

Вдарила друга бомба, вже зовсім близько. Все замовкло у сховищі. Директор устав. Випадково чи не випадково він знайшовся коло Тетяни. Гинути від бомби в якомусь підземеллі — річ не дуже приваблива, але коли поруч тебе є молоденька гарна дівчина, то чому б бодай не осолодити останніх хвилин життя в приємній розмові з нею?

Що? Вона з Холмщини? Ну, подумайте! Що, що? Переїздом із Ворохти? Дивно, як вони там не зустрілися? Він також там був у серпні. Що? Пані Клекоцька виїздить до Винник? Ну, звичайно, чого Тетяні їхати з нею! І потім хто може поручитися, що саме там нема небезпеки? Ну, так, ну, звичайно!.. Між іншим, у його домі є цілком свобідний ізольований покій. Виїхав один пан і покій лишив йому. Є ліжка, є всі вигоди — все є. Дільниця найбезпечніша в цілому Львові — обіч Кайзервальду. Ніяких об'єктів навколо, ніодна бомба до цього часу не впала там і ніколи, він певний того, не впаде. Він покаже їй цей покій. Що? Ну, справді — ще щось. Зараз скінчиться налет і вони можуть піти подивитися. Нема чого дякувати — обов'язок кожного українця у біді допомагати своїм... Навіть він знайде на час війни, якщо вона хоче, добре платне заняття для неї...

Пан директор, на прізвище Савчак, був представником закордонної фірми тоалетових мил

і губної кредки „Denedron“. Був він дуже коректний, упередливий, добре вихований, такий симпатичний.

У Тетяни окрилилася душа, спав тяжкий камінь із серця. Ні, на світі таки не без добрих людей!

Бомбовики довго літали, і що довше директор Савчак говорив із Тетяною, тим ріднішим, ближчим ставав для неї. Він навіть запитав, чи не потребує вона грошей? Хто ж би інший зробив це? Ні, вона дякує — поки-що не потребує.

Ну, а коли потребуватиме, чи обіцяє, що зовсім просто, без усяких церемоній, звернеться до нього? Що?

Тетяна пообіцяла.

— Слово?

— Слово, пане директоре! — засміялась вона.

Ні, він таки справді якийсь особливий, цей пан директор! Ліпший за всіх, добрий, милий, людяний. Сам Бог його післав їй.

Коли заспокоїлося трохи, і люди почали виходити з льоху, директор Савчак запросив Тетяну перейти з ним і подивитися на покій. Це зовсім недалеко. Всього кілька хвилин ходи звідси.

Тетяна завагалася. Але подумала і пішла.

— Ви на Холмщині й народились? — запитав він дорогою.

— Ні, народилась у Волочиську. Але піврічною

дитиною батьки завезли мене на Холмщину й я там проживала весь час.

— У Волочиську? — аж зупинився Савчак.

— А я, уявіть собі, у Підволицьку! Та ж ми, виходить, дуже близька рідня з вами!

— Так? — зраділа Тетяна.

— На превеликий жаль тільки, дуже давно те було.

— Що саме, пане директоре?

— Те, коли я народився.

Тетяна засміялась.

— Ну, як дуже давно? Не сотка ж літ?

— Мало що бракує до того.

— Жартуєте, пане директоре! Думаю, що й до півсотки багато бракує.

Савчак тільки мовчки похитав головою.

Вулицями одно за одним, обійняті психозою панічної втечі, полохливо перебігали якісь за-
порошені, вмисне забризкані зверху донизу
болотом авта. Видно було, що кожне з них
зробило вже не одну сотку кілометрів. Були
авта з табличками Варшави, Познаня, Вільна,
інших далеких міст.

— Чи ви бачите, — тихо шепнув Савчак, — як утікають?

— Куди? — запитала Тетяна.

— Куди очі глядять. Чув я, що прямують на Волинь і на Заліщики. Ближче до кордону. А польський уряд давно вже, кажуть, у Букарешті.

Одно авто, перегнавши Тетяну й Савчака,

раптом затрималося коло перехожого поліціян-
янта. Дверці його відчинилися, і з авта хтось
прикликав поліціян-та до себе. Та шанобливість,
з якою поліціян-т зігнувся до авта, виразно
свідчила, що він говорив із якимсь великим
достойником.

Коли Тетяна із Савчаком порівнялися з ав-
том, увагу їх звернули на себе дві розмальовані
пані, що сиділи в ньому з расовими псами на
колінах. З панями був у авті якийсь старший
добродій.

— Бензини, прошу шановного пана, — гово-
рив поліціян-т, — не дістати тепер у Львові
навіть за бриліанти. Чув, що у Винниках сьо-
годні платило одно авто двадцять тисяч золо-
том за двадцять жіль бензини.

— А далеко до Винник? — запитав подо-
рожній.

Савчак щільно подивився в очі Тетяні, і во-
ни мовчки відійшли.

— Чули? — запитав Савчак. — Веселі, бачу,
справи!

Здовж паркану стояв коло пекарні довже-
лезний хвіст людей.

— Нещасна Польща! — тихо, на вухо Тетяні,
сказав Савчак. — Во-на не зуміла навіть нала-
дати сяк-так апровізаційної справи. Чи ви зна-
єте, що ці люди стоять тут з ранку до ранку,
навіть під обстрілом?

— Я також учора під бомбами коло кри-
ниці стояла, — завважила Тетяна.

— От бачите! — ласкаво глянув на неї Савчак. — У мене не будете стояти. У мене вам принесуть води.

Тетяна насторожено глипнула на Савчака і затрималася. Але це був тільки момент. Директор Савчак так щиро, так одверто й просто глянув в очі Тетяні, що всякі сумніви зникли.

— Ось ми й прийшли нарешті, панно Тетяно. Прошу дуже.

Покій був справді гарний, чистенький, комфортаво обставлений. Виходив прямо на сходову клітку. Був, значить, тим, що називалося „кавалерським покоєм“.

— Беріть цей ключ і замешкуйте, — сказав Савчак. — А ваші речі вам принесе зараз мій дозорець Цимбала. Багато їх маєте?

За півгодини Тетяна весело влаштувалася вже в новому мешканні.

Над вечір налетіли бомбовики і скинули на Підзамче бомби. Величезний стовп диму звився вгору до неба і стояв увесь час, аж поки не сіло сонце. А коли смеркло, на півночі за горою розлилася в небі величезна заграва.

Хтось постукав до Тетяни в двері.

— Хто там? Увійдіть!

Увійшов директор Савчак.

— Горить горільчана рафінерія на Знесенні. Увесь Львів вийшов на Кайзервальд подивитися на пожежу. Хочете, перейдемося трохи?

Із заходом сонця приходив благодатний час, коли німці припиняли налеті і люди могли свobodно виходити на вулицю. Тетяна згодилася.

Справді, видовище було незвичайне. Все небо за горбом було залите відсвітом полум'я. Вогню не було видно, але чути було, як він безупину шумів.

— Ви чуєте, панно Тетяно, шум? Це кишить, згораючи, спирт.

Заграва полихала, то поширюючись у небі,

то трохи потахаючи. Сонце давно сховалось за обрій і стояла вже ніч, але у Львові було видно, як серед білого дня.

— Так, треба уявити собі, виглядала пожежа Риму за Нерона, — сказав Савчак.

Вони йшли стежкою вгору на Кайзервальд. Було тепло і тихо. Гуділи в повітрі жуки.

Спереду, на вершечку горбка, стояли сотки людей. На тлі заграви їх чорні силуети виглядали якось зловіще, демонічно. А ззаду, освітлений загравою, розлягався Львів із його церквами, вежами, костелами, з масами сліпих, із затемненими вікнами домів. Без світел виглядав він, як якийсь мертво, покинене людьми місто. Далеко на обрії, фантастично освітлений, виднівся святий Юр.

— Мені оповідали сьогодні, панно Тетяно, що база німецьких літаків є тепер у Перемишлі, — сказав Савчак тихо над Тетяниним вухом і взяв її обережно під руку. — За пару днів німці будуть тут.

Тетяна готова була розцілувати Савчака за ці слова. Німці — це ж було все, чим жила тепер її спрагнена надій на скоре повернення додому душа.

— Ні, це правда? — затремтіла вона всім тілом від радості і змовницьки притиснула ліктем до себе Савчакову руку.

— Така ж свята правда, дорога панно Тетяно, як те, що Польща не сьогодні-завтра роз-

падеться і ми попадемо під зверхність Німеччини.

— Боже мій, невже це правда? Був, справді, в душі тяжкий осад жалю до німців, що залишився ще від часів боротьби Карпатської України, але ж вони бодай заведуть тут сякий-такий лад і дадуть людям якусь свободу руху. Ах, скоріше б уже, скоріше побачити на львівських вулицях їх сталеві, сірі, войовничі тевтонські шоломи!

Савчак, підтримуючи Тетяну від руку, допоміг їй вийти на гору — і враз їх очі побачили в долині за горбом океан голубого полум'я. Спірт горів шумно, бурхливо, вилизуючи гарячими язиками розпечені мури кількох величезних будов. Маса людей стояли на горбку і з моторошним мовчанням придивлялися до бушування стихії.

— Боже, та ж це тисячі горять! — прошепотіла Тетяна, порушуючи від хвилювання плечима.

— Не тисячі, дорога панно Тетяно, а мільйони! — близько нахилившись до Тетяни, поправив її Савчак і міцно стиснув їй руку. — Наші мільйони.

Останні слова він прошепотів, тепло дихаючи їй в ухо.

Ну, звичайно — чиї ж мільйони? Цей Савчак зраджує велику вдумливість, інтелігенцію, глибоке розуміння справ.

Тетяна довірливо сперлася плечем об його

плече і почала задумливо дивитися на полихання вогню.

Тут під горою огонь пожежі, там далі широкі, далекі, вкриті нічною пільмою простори, а за ними таємнича безвість. У тій безвісті десь і її Холмщина... Там усі близькі її, там рідна її хата, а тут вона сама-самісенька...

Ні, ні—не сама! Цей милий директор коло неї...

Впала вогкість на землю і стало холодно. Час був іти додому.

— Так, так, дорога панню Тетяно, — говорив Савчак, коли вони сходили з гори. — Дуже дорогою ціною платимо ми за наше визволення з-під ярма нашого ж слов'янського брата. Але що зробиш! Ніщо в світі так дорого не коштує, сказав хтось, як визволення.

Заграва полихала. Широко розлягався перед очима Львів. Далеко на горбі, фантастично освітлений, виглядав білою свічкою святий Юр.

— А як можна було легко завести спокійне, справді братерське співжиття двох слов'янських народів! І як небагато треба було для цього—тільки трошечки розуму в головах польських проводирів та доброї волі з нашого боку. О, тевтони тепер скористають із нашої глупоти!..

Прийшли додому.

— Ви певне голодні, панно Тетяно? — запитав Савчак, входячи слідом за нею до її покою.

Тетяна мовчки всміхнулася — вона була та-
ки голодна.

— Що за запит! — відповів сам собі Савчак.
— Знаєте що: не будьмо бавитися в етикети й
церемонії! Ходіте до мене, я маю прімус,
зробимо чай, знайдеться дещо й перекусити.
Справді, панно Тетяно!

Тетяна подумала хвилинку, згасила елек-
трику, і вони пішли нагору, до Савчака.

Помешкання в директора було дуже елегант-
ське і зовсім не нагадувало кавалерських
мешкань. Якись китайські вази, якись охідні
тапчани, килими, порцеляна. Величезний образ
покаянної Марії Магдалини, прегарні олії мі-
тичної Леди, сирен у морській піні, Венери
при тоалеті, української місячної ночі з русал-
ками. На всьому познака тонкого смаку, рафі-
нованости, мистецької вибагливости.

— Сідайте, прошу вас. Чи, ліпше сказати, за-
кочуйте ваші рукава й зробіть яєшню. У вас
це вийде ліпше, як у мене. Попрошу вас сюди,
панно Тетяно, тут ось прімус, — я вам розпа-
лю його, — ось яйця, ось ковбаса — дуже
добра, ручаюся за свіжість, ось масло... Що,
соли? Маєте сіль!.. Е-е, та з вас, бачу, неаби-
яка господиня! Накриємо цей столик, тут затиш-
ніше буде. Ні, ні, я зроблю це сам! Не думай-
те, що я зовсім уже така нездара.

За пару хвилин стіл був накритий. Розкішна
скатертину, кришталь, карафка з чимось жов-
тим, карафка з чимось білим. Що, і вино? Ну,

це вже, вибачте, не скромна кавалерська вечеря, а ціле виставне прийняття! І швайцарський сир? Ну, щодо швайцарського сиру — то це її слабкість. Вона безумно його любить.

За спущеними чорними тяжкими фіранками полихала заграва пожежі і шумів огонь, а в затишному помешканні директора Савчака рівно світилася електрика під елегантською шовковою умброю і був приємний спокій. І ніхто в цілому світі, попавши відразу до цього помешкання, не міг би сказати, що десь там гримить війна, стоять довжелезні людські хвости коло пекарень, люди туляться по вогких сховищах, люди видобуваються з-під звалищ розбитих німецькими бомбами кам'яниц.

Повечеряли.

Савчак закурив папіроску, підійшов до вікна і крізь щілину заглянув надвір.

— Панно Тетяно, яка краса! Подивіться-но, як міняється небо! Знаєте що? Згасимо електрику, розсунемо фіранки, сядемо коло вікна і будемо дивитися на пожежу.

Заграва полихала, а вони сиділи коло круглого столика при вікні, пили вино й дивилися, як мінялися тони в небі.

— Ми, як у якомусь кіні, пане директоре. Чи неправда? — весело сказала Тетяна.

— Правда! — якимсь глухим відголосом сумно відізався Савчак.

Тетяна пильно подивилась на нього.

— Ви чомусь посумніли, пане директоре.

Чому раптом?

Савчак важко зідхнув.

— Ех, панно Тетяно! Багато на те різних причин є...

І він із болем у голосі почав розповідати їй про своє життя. Розповідав про свою самотність, про перше кохання, про Італію, про норвезькі фьорди, про свої життєві спіткання, про невдачі, втіхи, пригоди.

Тетяна мовчки слухала, заворожена описом красот чужих країв, переживаннями чужої душі, пригодами бурхливого, мало їй зрозумілого, але такого яскравого, красочного життя.

— Ви спите, панно Тетяно? — раптом запитав Савчак, прикриваючи своєю теплою долонею її руку.

— Зовсім не сплю. Я слухаю вас, — відповіла вона. — А котра година тепер, пане директоре? Що? О, нам давно спати пора!

— Ні, ні, посидьте ще трохи, дуже прошу вас, — благально сказав він. — Не відходьте від мене.

І вона сиділа.

Сиділа ще годину, сиділа дві і зовсім якось не счулася, як заночувала в нього...

Другого дня німці почали бити по Львову з гармат. Бомби з нудним виттям перелітали над містом, попадали в доми, пробивали в них діри, розвалювали дахи, засипали тротуари вапном і битим склом. Стріляли вдень і вночі — і населення перенеслося з помешкань до пивниць.

В дільниці, де був дім Савчака, не впало до цього часу ані одної бомби, і Тетяна спокійно сиділа в своєму покої. Звичайно вдень вона пересиджувала в себе, а по заході сонця переходила нагору до Савчака.

Те нове, невідоме, що відкрив він їй, переродило всю Тетянину істоту. Їй стало якось легко, свobodно на душі, і неспокійні думки про повернення на свою Холмщину вже не турбували її. Тетяну навіть почало тривожити чуття, що з приходом німців їй доведеться покинути Львів.

Що це було? Кохання? О, ні, Тетяна не кохала Савчака! Він був мила, коректна, симпатична, дуже вихована людина — це правда,

але не більше. Вона просто прив'язалася до нього, чи як це назвати — і все...

Ну, так! Але ж ця інтимність відносин? Ця їхня близькість? Це їхнє...

Ах, не треба думати про це!

Тетяна відганяла від себе всякі думки про відносини до Савчака і не хотіла навіть поверхово проаналізувати їх. Їй легко з ним, вона забуває про війну і всякі, зв'язані з нею небезпеки — ну, і хай буде так, як є. А далі само виясниться. Як равлик, вона звернулася в своїй мушельці і не хотіла ні бачити, ні чути тих громів, що перекочувалися через неї.

Вона варила смашні обіди, у вільний час розглядала чудові ілюстровані журнали з великої Савчакової бібліотеки, довідувалася від Савчака, коли він приходив звідкись із міста, про останні, такі завжди цікаві новини.

Якось Тетяна запитала в Савчака:

— Скажіть, пане директоре (вона далі говорила йому „ви“ і називала „паном директором“) — ви зле думаєте про мене?

— А то ж чому, Тетяно? — здивувався він.

— Ну, як чому? Якось так випадково ми зустрілися з вами і ні з того, ні з цього це все почалося...

— Ну, і що ж з того? Ти жалуєш, що так сталося?

— Не в тому справа. Але...

— А в чому ж? Тобі зле зо мною?

— Я не кажу цього.

— Ну, то про що ж мова, люба моя? Не думаймо про це!

Хм, не думати?..

І вона не думала.

Почали копати рови на підступах міста. Хапали людей з вулиці, давали їм лопати в руки і наказували перекопувати впоперек на рогахачках дороги. Копали глибокі рови, а з вийнятої землі насипали вали — безпека від німецьких танків. Люди сміялися з усього цього, втікали, а ретельні польські сержанти хапали нових людей, переважно українців, і перекопували вулиці далі. Всякий довіз харчів до Львова давно припинився, і місто доїдало запаси. На щастя, цих запасів директор Савчак мав подостатком.

А німці все били по місту, намацували місця постою польських батарей і раз-у-раз вибивали їх звідти. Вони були десь зовсім близько, і місто нетерпляче чекало на них.

До вибухів бомб і гарматних стрілів населення вже призвичаїлося. Навіть навчилося відрізняти звуки: це, мовляв, наш вистріл, а це, пане добродзею, розрив їхньої шостицалевки.

Але одного вечора на краю міста з боку Янівського кладовища почули люди нові звуки: рясний клекіт скорострілів. Що там робилося — ніхто чогось певного сказати не міг, але для всіх було зовсім очевидно, що німці вже на підступах Львова.

Клекіт скорострлів то завмирав на короткий час, то з новою оскаженілістю полошив нічну тишу. Раз-у-раз у цьому клекоті чулися короткі вибухи — були то розриви ручних гранат. Боротьба точилася з великою завзятістю.

Коло півночі скоростріли враз затихли. Замовкли до ранку й гармати. Люди були зовсім певні, що німці вже у Львові.

Ранком по цій полохливій ночі Тетяна вийшла з дому, щоб відвідати кам'яницю доктора Чучмая. Вона вже кілька днів там не була і їй хотілося довідатись, чи виїхала пані Клекоцька до Винник.

На вулицях, на превелике її здивування, замість німців, стояли якісь польські військові обози. Щоб не звертати на себе уваги німецьких літаків, розмістились вони по тротуарах попід вуличними деревами. Скрізь було брудно, лежав купами гній. На одному розі стояв у руїнах великий дім. Маєш! А ще ж пара днів тому Тетяна бачила його цілим. Здовж парканів коло шпіталю стояли довжелезними штабелями скриньки з гарматними стрільнами. Теж знайшли, де поставити! Що ж це — поляки вирішили боронити Львів, чи як?

Саме в момент, коли Тетяна підходила до дому доктора Чучмая, надлетів німецький бомбовик, і Тетяна просто з вулиці попала до сховища.

— А-а, біглянка наша! — зустріли там її.

— Куди ж це ви втекли від нас? Чи не завертів вам часом голови той директор? О, уважайте!

Тетяна невинно всміхалася, але болісно відчувала, що не може одверто дивитися людям в очі.

— Якось ви змінилися за цей час, — не давали їй спокою пані. — Схудли ніби трохи, чи щось інше з вами сталося, але, на правду, якась зміна в вас є.

— Дайте спокій дівчині, — обстав за нею доктор Чучмай. — Чого хочете від панни Тетяни? Така ж краля, як і була. Хіба що погарніла ще більше.

Тетяну всю перевертало від цих завваг і допитливих поглядів. Невже справді в ній стала якась зміна?

Клекоцької не було у Львові. Прийшов другого дня по Тетяниному переселенні брат пані Клекоцької із Винник і забрав її з собою.

Верталася додому Тетяна у зіпсутому настрої. І треба їй було цієї зустрічі із докучливими панями! Ах, ці кумасі!..

Коли Тетяна підходила до свого дому, вже здалека помітила вона сторожа, кам'яниці Цимбалу. Він стояв коло брами своєї кам'яниці із сторожем сусіднього дому. Видно було, що Цимбала щось сказав йому про Тетяну, бо той швидко повернувся до неї, пильно видивився і відвернувся, раз-у-раз скоса на неї поглядаючи.

Підозрілий погляд, з яким обидва вони привіталися з Тетяною, трохи збентежив її. Поганий настрій, з яким вона вийшла з дому доктора Чучмая, тепер іще збільшився.

Тетяна прийшла до хати, зупинилася перед люстром і довго вглядалася в себе. Невже ж те, що сталося в останніх днях із нею, якось позначилося на її обличчі?

„Чи не завертів вам голови той директор?“ — пригадала вона собі їдку заввагу у сховищі. — Завертів! Хм... Хто знає, може й справді так воно є? Може вона є тільки забавкою в його руках? Він дуже добрий із нею — це правда, але ж чи інший він з усякою іншою дівчиною, що щасливо підвернеться йому під руку? Та й взагалі чи не був би добрий із нею всякий інший, не тільки Савчак?

Раптом Тетяна насторожилася. Вона почула якийсь підозрілий шепіт за відчиненим вікном і швидко підбігла до нього.

— Хе, та чи ж вона перша? — говорив тихо Цимбала. — Щоразу нова й нова. Пограється трохи й викине, — аж шкода дивитися, як марнуються ті молоденькі дівчатка! Летять на ті гроші, як нічні метелики на вогонь, і обсмалюють собі крильця.

Тетяна не слухала далі. Вона враз осунулася вся, відійшла від вікна й безсило сіла на отамані. Довго, не рухаючись, неморгливими очима дивлячись в одну невидну точку, вона

сиділа так, доки не почула знайомої ходи за дверима.

— „Хай стукає, — подумала. — Не відчиню!“

Тетяна не помилилась. Савчак постукав у двері, постукав іще раз, постояв трохи і пішов наділ.

Тетяна кинулася до вікна й з-за ф'яранки почала дивитися на вулицю. Цимбали й другого сторожа вже не було коло брами.

Савчак вийшов із дому, зупинився, подивився в один бік, у другий і враз завмер у спостережливій позі. Тетяна не бачила, до чого він придивляється, і тільки за хвилину помітила, як вулицею попри дім переходила якась струнка молода панна з довгою косою на плечах. Савчак впився поглядом у дівчину і довго проважав її очима, аж поки вона не зникла за рогом вулиці.

Тетяна з призирством дивилася із-за ф'яранки на Савчака і чула, як ворожість до нього бурхливими хвилями заливає їй душу. Старий ловелас, що сидить на березі життя і раз-у-раз витягає вудкою з нього нову рибку собі на забаву! І як вона могла не добачити цього? Як могла так легко, низько й глупо впасти жертвою цього шановного пана? А вона ж іще сьогодні довірялася йому і говорила те, чого може не сказала б своїй рідній матері! Чому враз у неї з'явилося довір'я до нього, до цієї зовсім чужої, випадкової людини?

Гаряча кров жаром заливає Тетяніне облич-

чя, і вона чує, як ненависть до цього сластуна і зводника переповнює їй груди.

Як, як усе це могло статися? Де були її очі, гідність, розум, дівоча стидливість?

Савчак раптом зійшов із сходів брами і рішуче попростував у тому напрямі, куди пішла молода панна.

Тетяна кинулася до покою, вхопила ключ від Савчакового мешкання (Боже мій, яка образа — цей ключ!) і швидко побігла нагору. Вона мусить забрати звідти всі залишені там свої речі. Все, все забрати і втекти звідси!

В помешканні директора Савчака було так само затишно, як і завжди, але кожна, така знайома Тетяні річ видавалася їй тепер чужою і ворожою. Ці образи з нагими жіночими тілами (ах, і як вона могла до цього часу не добачити їх?), ці вази, килими, тапчани, навіть книжки у широкій оріховій шафі.

Тетяна швидко, похапцем збирає одну свою річ за другою — вона навіть нитки своєї не залишить йому, — не може тільки ніяк знайти своєї фотографічної картки з ніжним написом на зворотній стороні, що вчора подарувала йому. Де вона, де? Ні за що на світі вона не залишить її тут! На наругу, на посміховище, на сластолюбну втіху? О, ні!

Вона кидається на всі боки, але не знаходить її. Ні на столах, ні на поличках, ні в бібліотеці. А може в шуфлядах десь?

Тетяна висуває шуфляду в бюрку і перше, що попадається на очі їй — був великий, оправлений у сіру шкіру альбом.

Тетяна рвучко хапає його до рук, розгортає і чує як холод мурашками перебігає їй по обличчю.

Увесь альбом був переповнений жіночими фотографіями. Були тут портрети старших і молодших жінок, навіть зовсім молоденьких, майже дітей, блондинок і brunetок, різних рас, націй і крові жінок, в скромних, вільних і зовсім нескромних позах, а під кожним портретом дата і коротенька записка.

Вся трясучись, Тетяна шукає кінця цієї галереї і знаходить там свою картку. Ні дати, ні замітки не було при ній. Не встиг іще, значить, шановний колекціонер вписати їх.

Тетяна злісно вихоплює з альбома картку, швидко забирає свої речі і втікає до себе. Там похапцем складає все до валізи, швидко одягається, замикає помешкання і сходить наділ.

Коло брами стояв Цимбала.

— Передасте ключ від помешкання панові директорові, — сказала вона Цимбалі і тикнула йому в руку разом із грішми ключ.

— А ви ж куди, панночко? — здивовано запитав він.

— Виїжджаю із Львова.

— Відїжджаєте? Куди?

— Далеко. На Холмщину.

— Але чим?

— А вже знайду чим, — швидко відповіла вона, не дивлячись йому в очі. — Зоставайтеся з Богом. Дякую вам за все.

Дуже боялася Тетяна, щоб її не перестрів на вулиці Савчак. Але цього не сталося.

На Личаківській вулиці вона запитала в перехожих, куди дорога на Винники. Їй показали. Тетяна швидкою, нервовою ходою пішла незнайомою їй вулицею.

Десь близько розірвалася із оглушливим гуком шрапнеля. Тетяна навіть не повернула голови в той бік: вона у цю хвилину так ненавиділа себе, що була б рада, якщо бомба забила б її.

Зустрічні чоловіки, даючи їй дорогу, зупинялися і довго провозжали поглядами її струнку постать. Тетяна бачила це, але то вже не забавляло її, як колись. Вона тепер ненавиділа всіх чоловіків на світі.

За півгодини вона була вже на рогачці.

За рогачкою, перекопаною ровами і забарикадованою камінням, деревами і колючим дротом, її затримала польська сторожа. Вона хотіла вже була завернути Тетяну назад, до міста, але надійшов якийсь офіцер, запитав, хто вона й куди йде, і наказав сторожі пустити її.

Тетяна пішла шосею.

Трохи далі, під лісом, її затримала знову польська сторожева застава.

— Полька, русінка? — запитали її.

— Я з Холма, — ухиляючись від прямої відповіді, пояснила Тетяна.

Сторожа обривідувала Тетянині речі, підозріло оглянула її документи і нарешті пустила її.

— Але там далі німці... Уважайте! — остерегли її.

Що далі Тетяна відходила від Львова, тим свобідніше ставало їй на душі, а коли вийшла на стежечку попід теплим, повним запаху жилиці лісом — ожила зовсім.

Людей ніде не було видко. Збоку, за залізничним тором, таємниче біліла пустинна шоса,

навколо було тихо. Тільки під самими вже Винниками Тетяна забачила здалека на дорозі кіннотчика. Він спокійно їхав назустріч їй. Вона завважила його голубу уніформу і затривожилася: це був німець.

Кіннотчик пильно оглянув Тетяну і мовчки переїхав попри неї. Але враз зупинився і повернув до неї коня.

— Чи панна часом не із Львова?

Тетяна знала дуже слабо по-німецьки, але зрозуміла його.

— Так, — відповіла вона.

— А що там чути?

— Нічого доброго. Голод, біда. З нетерпеливістю люди чекають, коли вже нарешті скінчиться війна, — як уміла, пояснила Тетяна.

Німець усміхнувся, відсалютував і поїхав далі дорогою в сторону Львова.

Більше вона не бачила нікого до самих Винник. Дивна ця війна якась: німців майже ніде не видно, їздять вони собі „шпацерком“, тимчасом Польща валилася, доживаючи останні дні.

Клекоцька страшенно зраділа, побачивши Тетяну. Розчулилась і Тетяна, впавши в обійми їй. Навіть заплакала. Як блудне овча на материнських грудях.

У цих Винниках — зовсім інший світ, зовсім інша атмосфера, як у Львові. Тут не було ніякої війни — війна залишилася там, у Львові. Тут був спокій, люди свobodно ходили, хто ку-

ди хотів, люди не знали, що таке голод. Німці були зайняті своїми справами, кудись прокладали телефоніві дроти, кудись перевозили свої батерії — і всі були дуже задоволені, що вся та війна нарешті скінчилася. Трохи, правда, німецькі літаки пошарпали й винничан, розбили їм тютюнову фабрику, покалічили залізничу стацію, але що зробиш — на те й війна. І про війну забули б уже зовсім, коли б раз-у-раз не долітали з боку Львова вибухи стрілів. Тримаються ще? Не хочуть піддатися? Ну, тим гірше для Львова — більше тільки зруйнують його! Ех, Боже, Боже!..

Смішно було чути від винничан, як вони спасалися від німецьких налетів. Вони, виявляється, так само, як і у Львові, ховалися по льохах, немов би їх партерові чи, в ліпшому випадку, одноповерхові дімки могли когось уберегти від бомб. А коли їм говорили, що у Львові німецькі бомби прошивали наскрізь навіть шостиповерхові кам'яниці, засипаючи людей у схоронищах, винничани тільки ніяково похитували головами.

— Ну, так... Ну, звичайно... А все ж таки... І потім наказ такий вийшов...

А що всі накази винничани ретельно виконували, про це виразно свідчило все навколо: і набіло вимазані фрейдою паркани (наказ польського міністра внутрішніх справ Складковського), і дбайливо виклеєні паперовими пасками (не знати навіщо) шиби на вікнах.

— Бачимо добре самі тепер, — виправдувалися люди, — що все це дурне було... Та, дяка Богові, по всьому вже...

А в природі стояла чудова погода, сонце пекло, як у липні, скрізь по лісах росли рясно гриби і цвіли вдруге суниці.

Якось, не маючи що робити в хаті, в товаристві кількох панночок, пішла до лісу по гриби й Тетяна. Ліс великий, густий, повний запаху смерек і довгого, блискучого на сонці павутиння. Так нагадувало все це Тетяні її милу Холмщину, так тягнулася вона душею до неї.

Далеко у Львові бухкали гармати, а тут було затишно і спокійно. І нащо їм тої війни? Не навоювалися ще?

Панночки розійшлися по лісі, і Тетяна зосталася сама.

Раптом вона скрикнула і перелякано випустила з рук кошик із грибами: з густої ліщини вискочив перед нею польський вояк.

— Тс-с, не лякайтеся!.. — боязко озиралася, заговорив він. — Я українець. Я чув, як ви тут говорили з панночками по-українськи, і ризикнув поговорити з вами. Допоможіть мені дістати який-будь цивільний одяг і десь переховатися...

Тетяна мовчки відступала від нього.

— Не дивіться так підозріло на мене... — благально сказав він. — Я дуже вас прошу —

Допоможіть мені... Я заплачу за все... Досить уже я навоювався під польським мундуrom. Справа безвиглядна, а попадатися в полон я не можу. До того всього я ранений... У позавчорашньому бої на Янівському кладовищі... Прошу вас — подивіться...

І він показав з-під рукава перев'язану бандажем руку.

— Жахливий то був бій... — продовжував вояк. — Гори трупів понакладали там німці... Наших, переважно наших українських трупів...

— Ви з Винник? — перестаючи відступати назад, запитала Тетяна.

Він? О, ні — він здалека. Він аж із Володави на Холмщині.

— Що? — скрикнула Тетяна. — І будете звідси вертатись додому?

— Чому так здивувалися? — спитав вояк. — Звичайно буду. І саме тому прошу вас допомогти мені.

Тетяна враз швидко ступила наперед і, підійшовши до вояка, пошепки заговорила:

— Сховайтесь і посидьте трохи в лісі — я дістану вам одяг. Але дуже переховуватися у Вінниках вам не треба буде — тут німці. Вони покіль-що не цікавляться населенням, і ви зможете тут підлікуватися. А коли надумаетесь вертатися додому, то й я пристану до вас. Я — з Холму.

— Та що ви кажете? — зраділо кинувся вояк

до Тетяни і рвучко простягнув їй руку. —
Всього міг сподіватись, лише не того, що на
землячку натраплю. Володимир Савчук називаюся, магістр права.

Тетяна здригнулася: Савчук? Т о й, із Львова — називався Савчак!

Але миттю опанувала себе.

— Ховайтеся в хащі, пане магістре! За півгодини я буду тут.

— Та може вам грошей треба? — крикнув він навздогін їй. — На всякий випадок. Я маю.

— Ховайтесь! — повернулася до нього Тетяна. — Скоріше, бо, здається, хтось іде сюди...

І задихана, рум'яна від хвилювання, вискочила з лісу на дорогу.

Шосою переходили два німці. Вони з приємною цікавістю оглянули її.

— Hübsches Fräulein! — захоплено сказав один із них.

Тетяна соромливо схилила голову і побігла далі.

— Polin, Ukrainerin? — запитав німець.

— Ukrainerin! — відповіла Тетяна, озираючись.

— Heil Ukraine! — гукнув німець і простягнув на привітання руку в повітря. — Slava!

— Слава! — озвалась Тетяна і з сміхом побігла дорогою далі.

Усе ніби добре, Богу дякувати: цей Савчук — премилый, інтелігентний, скромний хлопець, і всі в домі полюбили його, особливо пані Клекоцька; погода стояла прегарна, мов на замовлення, і можна було пускатися в дорогу; з усіх сторін масами поверталися до рідних околиць люди — можна було приєднатись до них і разом мандрувати.

Одно зле: надходили тривожні чутки, немов би совети зайняли Волинь і сунуть тепер ордою на Галичину. Були це, правда, татарські вістки, але щось правди в них таки було: говорили про це всі і говорили однозгідно.

Боже мій, що ж буде?.. Що ж це буде, людоньки добрі?..

Тішилися з того тільки поляки:

— Совети ідон на помоц нам!

Як і чому совети могли йти на допомогу Польщі — один Бог святий знав. Але не було ані одного поляка, що не потирав би з радісною надією своїх рук.

— О, з Польщею ще не кінець, пане добро-

дзєю! Прийдуть советі сюди — тоді щойно почнеться!..

Поляки раділи, а в українців стигла кров у жилах. Як? Совети? Та ні, це щось зовсім неймовірне! Якщо б це правда була, німці не облягали б Львова. Ні, ні, це зовсім неправдоподібне!

Чутки про большевиків поширювалися все упертіше, а одного ранку на голубому небі загуркотів якимсь особливим, не німецьким туркотом літак і викинув у повітря хмару білих метеликів.

Довго виблискували паперці на сонці, доки не долетіли до землі. А коли долетіли, щасливі народи довідалися, що совети справді йдуть визволяти їх: українців, білорусинів, чехів, литовців з-під польського ярма, а поляків з-під їх власного ярма капіталістів, панів-дідичів і всякого роду інших буржуїв-визискувачів. Так-таки й написано було на малих шматочках лихенького, невиданого ще в Польщі паперу, що всіх чекає довгождана щаслива свобода і що залізний советський молот із червоним серпом приголубить усіх.

Посумніли щасливі народи. А найбільше посумніли й притихли раптом поляки.

— Що ж тепер буде? — бідкалася Тетяна.— Що буде? Як я додому дістануся?

Савчук заспокоював її:

— Не турбуйся, панно Тетяно. Дістанемося.

Люди йдуть, дійдемо й ми. Щодо мене, то я вирушав би в дорогу хоч і зараз.

— Ні, ні, — встрявала в розмову пані Клекоцька. — Не спішіться. Це вам не прогулька на Чортову Скалу*). Мусите усвідомити собі, що вам доведеться йти цілими днями, може навіть тижнями. Почекайте, обдумайте все спокійно, а не так раптом: галь-паль — і бігти вже на не знати що.

Пані Клекоцька була тої думки, що треба трохи перечекати. Тепер вертаються дорогами самі вояки роззброєної польської армії. За ними посунуть безчисленні хмари збігців. Треба зачекати на них і вертатися разом із ними. Тим часом може виясниться щось, зміниться на краще. Ні, ні, вона рішуче проти того, щоб Тетяна вирушала тепер!

Думка пані Клекоцької запанувала над усіма іншими, і Тетяна з Савчуком постановили кілька днів перечекати.

А вістки про наближення советів надходили все гелосніше, були навіть люди, що вже втекли з місцевостей, які зайняли большевики. Проте Клекоцька навіть слухати не хотіла про це. Львів повинен лишитися в німецьких руках. Подумати тільки, навіщо б тоді німці брали Львів? Може бути, що Луцьк чи там Тернопіль окупують на якийсь час большевики, але щоб зайняли вони Львів — та ні, це ж абсурд, панове!

---

*) Скеля між Винниками і Львовом.

Але чому тоді німці не беруть Львова? Що, не можуть узяти? З їхніми танками, технікою, бомбовиками? Ні, щось тут не те... Зовсім щось неясне!...

І справді, тяжко було розібратися в тому, що діялося навколо. У Винниках спокійно стояли німці, у Львові гупали гармати, більшовики підсувалися все ближче.

Савчукова рана дуже добре гоїлася, і пані Клекоцька з материнською дбайливістю саме закінчила перев'язувати її, коли до хати швидко ввійшов брат Клекоцької. Він приніс сензаційну новину.

Німці вислали ультимат до команди оборони Львова з вимогою негайно піддати місто. Львів відмовився капітулювати. Німці вислали вдруге парламентарів із пересторогою, що завтра у дев'ятій рано розпочнуть гураганне бомбардування міста. Цивільне львівське населення вони годяться перепустити дорогою на Винники і Збоїська. У Львові паніка. Маси людей із клунками на плечах уже сунуть шосею. Прошу подивитися у вікно, що на дорогах діється.

Справді, через Винники переходили товпи людей, угинаючись від тягару різних річей. Ішли молоді, старі, діти.

— Ну, значить, завтра рано громи почуємо, — сказав брат Клекоцької. — Варшава напівзруйнована, те саме буде тепер із Львовом.

Страшно було подумати, що чудовий Львів обернеться в купу румовищ і грузів. Старий,

славний Львів! А через кого? Через спізнених „богатуруф“, що хочуть творити легенди, ховаючись за плечима дітей і жіночими спідницями!

Довго йшли товпи львівських утікачів. Тетяна не придивлялася до облич львовян, але їй здавалося, що в одній групі вона ніби бачила директора Савчака. Ах, Боже милий, тільки його тут бракувало!

Йшли товпи втікачів із Львова до самого смерку.

А коли впала ніч на землю, глуха тиша залягла навколо. Загадково мовчав серед темряви й таємничий Львів.

Було вже десь коло 10-ої вночі, коли хтось енергійно застукав у двері.

Прийшов сусід.

— Чули?

— Що таке? — насторожились усі.

— Погані новини. Львів згодився піддатись, але не німцям, а большевикам. Німці відходять аж за Сян.

— Та що ви кажете? — перелякано проговорила Клекоцька і безсило сіла на отаману.

— На превеликий жаль, те, що чуєте, пані, — відказав сусід. — Я сам розмовляв із німецьким командантом.

Новина громом прибила всіх.

— Дивіться, дивіться-но, — показав сусід рукою на вікно, — яка сила світел на шо-

сі! Це відходить від нас остання німецька моторизована частина.

Усі похапцем кинулися на терасу.

Було темно й тихо. Далеко на шосі за Винниками, розтягнувшись довжелезним шнуром, беззвучно пересувалися світла німецьких самоходів. А з протилежного боку, поблискуючи в темряві рефлекторами, тяжко гриміли залізом на бруку советські танки. Усі сумними поглядами провозжали німецькі світла і напружено мовчали. На серці у всіх лежав тяжкий камінь, а в думках стояв упертий страшний запит: що ж буде?

Мовчазно, нерозгаданою тайною вічності світилися в зоряному небі сім космічних точок Чумацького Воza.

Всю ніч без перерви гриміли на шосі большевицькі танки. Не переставали гриміти вони, коли прийшов і день. Люди повиходили з домів і, стоячи обабіч головного тракту, здивовано дивилися на маси рухомого гримучого заліза, що прирачкувало сюди з таємничого, обгорненого невідомістю краю по той бік Збруча. Куди суне це залізо? Що воно несе з собою?

З відкритих веж танків похмуро визирали невеселого вигляду червоноармійці в лихеньких, підбитих вітром одностроях, із червоними п'ятикутними зірками на кашкетах. Була це мішанина всіх рас і пород людей: монголи, слов'яни, туркмени, семіти, Бог знає, якої ще крові й назв двоногі істоти. На вулицях стояв нестерпний дух смердючої бензини й оглушливий гукіт металю.

— Боже, яку масу цих танків мають вони! — зауважив хтось.

— Заліза, а не танків! — глухо відізався голос із юрби.

У різних місцях по боках тракту стояли в

ровах зіпсуті танки. Десятки мовчазних червоноармійців у засмальцованих блюзах ліниво і злобно вотузилися коло них.

Савчук узяв обережно Тетяну за лікоть і відвів набік.

— Хочете почути найновішу анекдоту? — запитав він тихо. — Є, знаєте, такого типу советські танки, що їх обслуговує аж 52 чоловіки: один сидить при кермі, другий у вежі при гарматі, а решта п'ятдесят — знаєте, що роблять?

— Не знаю, — байдуже відповіла Тетяна.

— Та як не знаєте? — усміхнувся Савчук. — Решта пхає танк.

Тетяна перелякано озирнулася і швидко закрила йому рота долонею.

— Ну-ну! Не дуже ви... Чуєте? Бачу, починаєте вже з-під моєї опіки виходити, Влодку!

І делікатно потягла його кінчиками пальців за вухо.

— Ходімте ліпше до того-он мітюжка, послухаємо, що там той молодець проповідує.

Вони підійшли до чималого гурту людей, що обліпив з усіх боків моторного червоноармійця.

— У нас усього подостаткам є, — хвалився він. — У нас під советською властю всім добре живеться. Не турбуйтеся, буде добре і вам...

І нам буде добре? Що ж це — нам, значить, під ними призначено бути?

Тетяна легенько штовхнула Савчука:

— Ходімте!

І коли вони відійшли кілька десятків кроків:
— Чули, як заливає? По них самих видно, як там усе добре! Ці їхні чоботи, ці маринарки... Але що б там не діялося, нам треба чимдуж поспішати додому. Дивіться, скільки тих збігців до своїх хат вертається дорогами! Ідемо й ми, поки погода. На що чекатимемо?

Савчук оживився.

— Та я хоч зараз, панно Тетяно! Ви ж знаєте, що я все був за тим, щоб якнайскоріше вирушати.

Але пані Клекоцька навіть чути не хотіла про те, щоб Тетяна вже йшла.

Як? На щихоту? У теперішніх часах? Коли большевицьке військо йде дорогами? Та вона навіть слухати не хоче про це! Тетяна чекала вже стільки — хай зачекає ще кілька днів і поїде залізницею. Та й погода якась невиразна — хай Тетяна тільки подивиться, як хмуриться обрій... Ось Тетяна з Савчуком нехай краще підуть із нею до Львова та допоможуть їй розглянутися, що там робити з її мешканням. Брат радить ліквідувати його. Вона продасть там усе, що можна буде, а решту перевезе сюди. Ну, йдуть вони з нею до Львова, чи ні?

Тетяна переглянулася з Савчуком, і вони відразу без слів порозумілися: ну, й як не допомогти бідній жінці? Та може й рацію вона має — хай перейде військо.

Надійшов брат Клекоцької.

— Що, до Львова вибираєтесь? Треба, треба. Бо влізе там ще якийсь дідько до помешкання — викурюй його потім! А там шосою все йдуть і йдуть танки! І що з того всього буде, хай мудрий мені скаже?

І розповів, що чув на одному мітіngu.

— Підхожу, слухаю. „У нас, каже большевицький агітатор, всього много, у нас, каже, всьо єсть. Вот, наприклад, раніш, за царських часів, до нас апельсини і лімони з чужих країв привозили. А тепер, каже, вони ростуть у нас. Почекайте трохи — будуть, каже, й у вас рости“.

Засміялися.

— Накаже, значиться, батько Сталін, виростуть і в нас! — не вгамовувався брат Клекоцької.

Але коли збиратися до Львова, то вже збиратися — час не стоїть. Цікаво, що там тепер у тому Львові?

Уся шоса до Львова переповнена людьми. Ішли з далеких місць, верталися і львівські втікачі. З клунками, з дітьми. Все на піхоту. Ішли всі до покинутих хат — а що там тепер із тими хатами? Настрій у всіх піднесено-радісний: як воно там не є, але, дяка Богові, по всьому вже.

Раптом Тетяна здригнулася.

— А ви ж звідки це, панно Тетяно? — почувла вона голос директора Савчака. — А-а, і пані Клекоцька тут? Цілую ручки, пані!

Поки директор Савчак вітався з Клекоцькою, Тетяна рвучко вхопила Влодка Савчука за рукав і швидко пішла з ним наперед вузькою стежечкою попід лісом. Назад боялась навіть озирнутись.

— Що це за пан? — з підозрілою цікавістю запитав Савчук.

— А це тут із Львова один... — і ще швидше пішла наперед.

Всю дорогу Тетяна була збентежена, боязко озиралась по сторонах, невпопад відповідала Влодкові.

А ось і Львів видно, ось уже і львівське передмістя.

Боже, чого тільки не наробила тут війна! Земля перерита, телеграфні стовпи повалені, містки зруйновані, дерева позрубвані. Скрізь висіли порозривані бомбами дроти на вітах дерев, лежали в румовищах доми, валялися по ровах авта, мотоцикли, гармати, газмаски, військові скриньки, карабіни. На всьому сліди хапливості, безладдя, шарпаніни. Не пізнати тепер завжди такого милого, привітливого, веселого, якогось урочисто-всміхненого Львова.

Але як не втікала Тетяна від Савчака, він таки наздогнав її коло рогачки.

— Що сталося, Тетяно? Чому ви так раптом, не поцілувавши, втекли від мене?

— Дайте мені раз назавжди святий спокій, пане директоре! — зупиняючись і високо на-

пинаючи від хвилювання свої груди, відповіла Тетяна.

— Та що сталося? В чім справа? Може я чимось образив вас? То скажіть, будь ласка, щоб я бодай знав, чим провинився перед вами...

Тетяна затримала свій здивований погляд на зовсім чужому їй обличчі директора Савчака з блискучими круглими окулярами, з неприємним чуттям помітила на ньому кілька жовтих цяток ластовіння і швидко повернула голову назад.

— Пане Влодку! — голосно закликала вона Савчука. — Ідїть-но сюди! Та швидше, швидше ж бо, чуєте?

Директор Савчак подивився здивовано на Тетяну, зневажливо оглянув здалека Савчука, ворухнув плечима і, криво всміхнувшись, відійшов геть.

Місто переродилось до непізнання. Люди перестали ховатися по льохах і вийшли на вулицю. Але де поділася та спокійна рухливість Львова, що була в ньому ще місяць тому? Де колишня його впорядкованість, жвава веселість, елегантність, чистота?

Ходили вулицями трамваї з подряпаними бочками, перебігали совєтські авта, лишаючи по собі дух нестерпно смердючої бензини, ходили, як вівці, червоноармійці з п'ятикутними зірками на кашкетах, заглядаючи в кожне виставове вікно торговельних фірм, гуділи в небі, нікого не лякаючи, літаки. Але все рухалося якось інакше, як інакшим буває хід коня із скаліченою ногою, рухалося несвобідно, вимушено, шкутильгаючи, через силу. Інші були якісь трамваї, інші в них їздили люди, інакше виглядали вулиці з заваленими домами, розбитими церквами, виверненими з корінням деревами, розритими, мов стадом свиней, майданами і бульварами. Незвичайною видавалася серед людського натовпу московська мова, не-

звичним був сморід дьогтю советських чобіт, навіть гуркіт літаків був якийсь особливий, зовсім неподібний до гуркоту всіх тих машин, що літали раніш над головами львовян. Іншим життям жило місто, інший був його рух, інший був його вигляд і зміст.

Усі жінки, що ще вчора легко цокали своїми лякерками на львівських хідниках, раптом, немов змовившись, поскидали з себе шовкові пончішки, капелюхи, сукні, рукавички, медальони, шкіряні елегантські торбинки і ходили тепер у хустках, у фартухах, витоптаних черевиках, із відрами до фонтанів, із лозяними кошами на базари. Не розбереш тепер, де пані, а де служниця, де вчорашня власниця елегантської лімузини, а де сьогоднішня володарка стану і диктаторка. Мужчини ходили без краваток, у пом'ятих старих штанях.

Спростачився, спролетаризувався Львів.

З вулиць позабирали, правда, купи гною, залишеного підчас війни польським військом, але нечисть уперто кидалася в очі на кожному кроці. Просто якимсь іншим, до себе неподібним став Львів. Якась Азія, якийсь схід чувся у всьому.

Крамниці були відчинені, і стояли довжелезні хвости людей коло них, але майже нічого не можна було там купити. Продавали тільки те, що нікому не було потрібне. Головним покупцем цього непотребу були советські люди. Вони розхоплювали перкалі і дешеві дамські

сорочки, нафталіну, соду, амоняк, курки до лєвативів, пульверизатори, а советські дами — грубі „патентові“ пончохи і підкладку до убрань на сукні. Очі советських людей розбігалися на вид різних порожніх пуделок буржуазного Заходу і обхоплювали всіх психозою закупна невиданих річей европейського комфорту. Усі ганялися за годинниками, але їх уже давно нестало в продажу.

В помешканні Клекоцької, як і скрізь, був райвах. Половину річей вона продала якось відразу, — на решту, призначену на продаж, приходили подивитись люди і давали за них низьку ціну.

— Як я можу платити такі гроші, ласкава пані! — говорили їй. — Чи знаю я, що завтра буде?

— Те саме, що й сьогодні, — відповідала Клекоцька.

— Ну, так. Але чи буду я завтра мати те, що сьогодні купив? — доводили покупці.

Що можна було відповідати на це? Клекоцька спускала з ціни і продавала.

Тетяна і Савчак набирали дрібні речі в коші і виносили продавати їх на ринок. Це було, як показав досвід, найдоцільніше: і більше цікавилися там річами, і дорожче платили за них.

— Любі мої! — говорила їм Клекоцька. — Ну, й як би я тут сама без вас раду собі дала?

А вечорами, по 8-ій, коли було заборонено

показуватися на вулицях, усі сиділи в хаті, читали „Вільну Україну“, що почала виходити замість закритого „Діла“, боязко прислухувалися до кожного найменшого звуку й радилися, що робити далі.

Савчук і Тетяна що-разу приносили з міста свіжі новини. Про те, що там і там відбулися мітинги, що там-то такого-то за щось арештували, що до Львова почали повертатись заточенці з Берези.

Пані Клекоцька, затримуючи віддих, слухала їх.

Люди з Берези розповідали про нелюдські знущання над ними, про розстріляних товаришів, про те, що їм довелося витерпіти в страшній юдолі плачу і сліз. Але не було серед звільнених ані одного, що тішився б свободою, яку принесли совети.

— А чи не чули ви часом від когось, що з моїм чоловіком? — допитувалася Клекоцька.

Про нього ніхто із заточенців нічого певного сказати не міг. Одні казали, що бачили його в самій Березі, другі — що бачили вже поза Березою, а один журналіст із Львова запевняв, немов би Клекоцький разом з доктором Донцовим подалися на німецьку сторону.

— Це було б найрозумніше! — вирішив Савчук.

— Хто тепер може знати, де ліпше? — сум-

но говорила Клекоцька. — І тут нема життя, і там зав'язаний світ... Дожилися!

А останньою сензаційною новиною було те, немов би польське шумовиння перед тим, як мали здати Львів, готувалося вирізати всіх українців у місті. Не встигли тільки: совети ввійшли до Львова чотирма годинами раніше, як їх сподівалися.

— Ну, і що ж! — сказала Клекоцька. — Не вирізали поляки, то тепер ці нові наші визволителі нас вимордують...

— Тс-с-с... — перелякано зупинила її Тетяна. — Ні на хвилинку не забувайте, пані, що в советах навіть каміння вуха має!

Але ось і продано все. Речі, що їх залишила собі Клекоцька, поскладали на підводу, самі сіли на неї і виїхали до Винник.

Прощай, Львове! Завтра рано Тетяна і Савчук рішуче постановили пускатися в мандрівку. На що чекати? Поїздів нема й не знати, коли їх пустять нарешті в рух, час летить. Маси втікачів уже перейшли. Вертаються тепер тільки окремі їх групи, з найдальших закутин краю. Натомість масами почали втікати із Львова й інших міст українці на німецький бік. Повтікали послі, редактори, поети, письменники, повтікали лікарі й адвокати. Тепер утікає молодь. Тетяні й Савчукові останній час також утікати.

— Ну, що, таки йдете? — сумно запитала Клекоцька, дивлячись, як Тетяна і Савчук уклалися в дорогу. — То сідайте та хоч поснідайте на дорогу. Що? Та де ж це чувано, щоб іти в мандри голодними! Ну, то хоч візьміть ці канапки. Ах, Боже ти милостивий — беріть, кажу! Побачите — будете дякувати мені в дорозі. Ховайте, панно Тетяно, гроші. Та не там! Сховайте сюди, — відверніться-но, пане Влодку, на хвилинку!..

Усе готове. Кожна хвилина дорога, треба вирушати. Шкода, велика шкода розставатися з добрими людьми, та що зробиш!

— Прощайте! — підійшла Тетяна до Клекоцької. — Дуже вам дякую за все. Ніколи, скільки на світі житиму, не забуду вас. Як рідну матір, згадуватиму...

Клекоцька міцно притулила Тетяну до себе й гірко заплакала.

— Тільки не кажіть, серце, «прощайте»! — крізь сльози проговорила вона. — До побачення, люба моя! До скорого побачення... Як тільки

добретесь додому, зараз дайте мені знати про себе. Чуєте? Візьміть цей хрестик на дорогу. Він уже раз рятував мене в житті — вирятує й вас...

Підійшов до неї Савчук.

— Добрий ви хлопчина, пане Влодку, встигла придивитися до вас. Скромний, услужний, розумний... Дивіться-но — припильнуйте мені панну Тетяну в дорозі. Пильтуйте, як брильянт. Чуєте?

— Припильную! — урочисто пообіцяв Савчук.

Взяли свої пакунки на плечі, ще раз попрощалися, ще раз і нарешті вийшли з хати. Пішли не дорогою, а в обхід, городами. І ближче так, і... Навіщо в «товаришів» на очах бути, хоч і такі солодкі вони і хоч ростуть у них на вербах помаранчі?

Довго було видно постать пані Клекоцької у білій сукні, з хустиною коло заплаканих очей. Вона махала рукою Тетяні, махала хустиною, благословляла її дорогу знаком хреста. Але завернули з Винник на зелені знесінські луки — і не стало видно Клекоцької. Добра душа. Шляхетна жінка. Як рідну матір, полюбила її Тетяна. Ну, ось вам і чужа людина!..

Ішли якийсь час мовчки, з сумом оглядаючись на Винники. Вийшли нарешті на польову доріжку, так, як і пояснював брат Клекоцької, і пішли нею в напрямі на жовківське передмістя.

Весело світило сонце, заливаючи теплом ши-

року зелену низину під львівськими горбами. І було так гарно, так тихо, так нерушно-спокійно в природі, що зовсім не хотілося думати про те, що діялося навколо.

З лівого боку на зелених горбах стояв невеселий Львів. Чи доведеться ще коли побувати в ньому? Боже, такий коротенький час минув, два місяці всього, від початку цієї нещасної війни, а скільки за цей час різних змін зайшло, скільки пережилося! Зрушила з місця ця завірюха все життя. Перевернула, коміть головою цілий уклад людських відносин, змела з лиця землі не один об'єкт високої людської культури, переродила або й зовсім спустошила не одну людську душу...

Тетяна вдивляється в зелені львівські горби і бачить купку сивих домів, серед яких була й кам'яниця директора Савчака. Так, так — це там, де оті вікна на сонці блищать...

Але... навіщо вона думає про це? Раз і назавжди забути це — і покласти всьому край!..

А он і те місце, звідки вона дивилася з директором Савчаком на пожежу знесінської рафінерії...

Ах, Боже ти милий! Знову про це?..

— Скажіть, Владку, а чи були ви тої ночі у Львові, коли горіла знесінська рафінерія спирту? — питає Тетяна.

— Був.

— Страшне було видовище? Правда?

— Не мав часу придивлятися. Тієї ночі я

саме в окопах на підступах Львова із скорострілом у руках лежав. Цілісеньку ніч до світанку.

Тієї ночі він в окопах був!.. Цілісеньку ніч... До світанку...

— І стріляли в німців?

— Звичайно стріляв. Що ж би я за вояк був, коли б не стріляв? Інша річ, чи добре попадав.

— А багато у вашій частині ранених українців було?

— Ого, ще й скільки! І ранених, і забитих. Наша частина складалася переважно з самих українців. Все то були пінчуки та підляшани.

Тетяна заговкає.

— Дивно це все! — глухо, про себе нарешті каже вона.

— Що дивно, панно Тетяно?

— Дивно на світі все робиться. Ви були на польських позиціях тієї ночі, я — в протилежному кінці Львова... Не знали ми навіть про існування одно одного, а ось сьогодні йдемо поруч і навіть маємо спільну мету...

Савчук пильно подивився на Тетяну.

— Ну, так... — сказав він. — Життя не має меж і окреслених шляхів, у житті все можливе. Навіть те, що здавалося б неймовірним. Ось хоч би те, що сталося в цій війні. Хто б міг думати, припустити на хвилинку, що Гітлер піде разом із Сталіним?.. Чи там навпаки — Сталін із Гітлером... Це ж два протилежні полю-

си, що виключають один одного... А ось же сталося — ідуть...

Замовкли.

Савчук швидко підхопив Тетяну під руку й допоміг їй зійти в глибокий рів — очевидно, якийсь давній окоп іще з часів світової війни.

Савчук із Тетяною з цікавістю трохи затрималися в ньому.

Так, так — це були ті оборонні позиції зперед 20 років, в яких іще до сьогодні знаходять порожні мідяні капсули з-під вистріляних набоїв. Всього тільки два десятки років минуло від того часу, а як вони позаростали травою і густим бур'яном! І коли б не людська пам'ять, чи можна було б відрізнити їх від усіх тих давніх литовських, старопольських, старокнязівських, скитських, бо-знає, яких іще німих історичних слідів, що ними так густо усіяна українська земля? Мовчазно зеленіють вони густою травою і в тиші забуття ховають у собі ту примерлу таємницю зниклих епох, що кипіли колись пристрасною боротьби, поливалися людською кров'ю, зрошувалися густо жіночими сльозами, повні були людських зойків, хвилевих криків радості, борсанини, прокльонів, розпуки, безнадійних зідхань. Мине час і всі сьогоднішні свіжерозкопані оборонні точки довкола Львова і по інших місцях галицької землі поростуть травою забуття. А над цим усім повисне таємничий закон вічності!

Підходили до східнього кінця Львова. Ні Юра, ні інших церков не було вже видно — старе місто лишилося десь далеко позаду. Прощай, любий Львове! Чи доведеться ще коли-небудь побачити тебе?..

У полі за містом копала селянка бараболю.
Савчук запинився.

— Помогай, Боже, ґаздине! Скажіть, як нам ближче вийти на жовківський гостинець — цією чи тамтою дорогою?

ґаздиня перестала копати і випросталася.

— На Жовкву, питаєте? Підете цією дорогою. Трохи далі, за он тими деревами, повернете наліво й вийдете просто на жовківський гостинець.

— Дякуємо вам. Бувайте здорові.

— А ви ж куди? — тихо запитала ґаздиня, підходячи ближче до них. — До Жовкви, чи далі?

Слово «далі» сказала вона зовсім шепотом, хоч їх і не міг ніхто почути в полі.

— Нам далеко. Нам аж на Холмщину.

— І оце так, на піхоту? Боже, Боже мій, ідуть наші люди! Що вже їх перейшло сьогодні! Втікають. А на кого ж ви нас тут залишаєте?

І вона почала витирати красчком запаски сльози на очах.

— Не журіться, дорогенька, — якось то воно буде, — зворушений її плачем, почав заспокоювати Савчук. — Що зробиш — такі часи переживаємо!

— А вже й часи, паночку! Хто б міг думати, хто б міг сподіватися, що нас стріне таке! — журилася газдиня. — Були тут німці у нас, казали, що Львів відберуть для нас — дуже тишилися наші люди. Не знали, чим прийняти, де посадити їх. Але одного вечора якось — сюди-туди, зібралися і пішли собі геть. Советів тепер маємо. Боже, Боже, за які гріхи це лихо спіткало нас?

— Не розпачайте, газдине. Може не надовго. Позбулися поляків, може якось, дасть Бог, і цих песиголовців позбудемося.

— Та оце й усього доброго, що поляків позбулися. А то вже кінець нам приходив.

— Позбудемося і советів, — підбадьорив її Савчук. — Зоставайтеся щасливі. Тримайтеся!

— Щастя вам Господь у дорогах ваших! Ідіть на Томашів, — тихим шепотом порадила вона. — Туди всі йдуть. Кажуть, що німець у Томашеві лишиться, що Томашев буде німецький.

— Томашів? — жваво перепитала Тетяна.

— Так, так, Томашів... — шепотом говорила газдиня. — Ішли тут наші люди сьогодні, розповідали. Три дні, казали, німці часу дали советам на випровадження звідтам. По Томашів, казали, советське буде, а геть чисто все за

Томашовом — у німецьких руках...

Із сумом відходила Тетяна з Савчуком від газдині в полі.

— Яка національна свідомість у галицьких селян! — сказала Тетяна. — Ех, коли б хоч четвертина тої свідомости в наших холмщаків та підляшан була!

— І буде! — відізався Савчук.

— Звідки візьметься?

— А ми ж із вами навіщо є? В кожному селі по парі інтелігентів — село наше відразу переродиться. Особливо тепер...

Вийшли на жовківську дорогу.

Туди й сюди переїздили шосею большевицькі тягарові авта. В сторону Жовкви порожняком, у сторону Львова — навантажені вщерть мішками з мукою, бочками, тюками, іншим якимсь добром.

— Вивозять усе, бачите? — тихо завважив Савчук. — Може й справді евакууються звідти? Ну, й скажіть, чи не нагадує це вам приходу на наші землі якоїсь дикої орди?

— Сядьмо, відпочнемо трохи, — запропонувала Тетяна.

Вони поскидали з себе наплечники й сіли оподалік дороги на горбку.

Іхали одно за одним у сторону Львова большевицькі тягарові авта, а між ними в білій куряві шоси пересувалися сотки фір, набитих різними речами: меблями, товарами, лавами, баліями, навіть кухонними полицями.

Бачите, бачите, панно Тетяно! — звертав увагу Савчук. — Евакуація з тих сторін. Газдиня говорила нам правду — Томашів буде німецький. Поспішаймо, щоб за пару днів там бути. Тут буде Азія, там — Європа...

— Нова Європа! — поправила його Тетяна.

— Ну, якась там «нова Європа», як хоче її називати Адольф Гітлер! А все ж таки Європа. Що б то не був за новотвір, а все ж витвір європейський, неподібний до того дикого чудища, що ми з вами мали щастя його спостерігати у Винниках. Я в це свято вірю.

— А я, ні, — зідхнула Тетяна. — Чомусь я дуже боюся тої «нової» Європи. Як гидка мені ця замурзана Азія, так чомусь страшна та загадкова цивілізована «нова Європа».

— Побачимо, — задумливо проговорив Савчук. — Наше завдання тепер одно: виводити український корабель на чисте море так, щоб він не розбився об Сциллу і не наскочив на Харибду. Ні один завойовник ніколи ще нікому щастя не приніс. Те щастя в завірюсі повинні ми виборювати самі собі... Так було, так буде... Але чи не добре нам було б, дорогенька панно Тетяно, поволеньки посуватися наперед? Що?

Встали.

На десятому кілометрі від Львова Тетяна й Савчук зауважили обік шосе в полі якийсь постій советської військової частини. Курилася похідна кухня, стояли, розпряжені вози, за

возами було видно кілька розкинутих полів шатрів.

Тетяна й Савчук, вглядаючись у цей постій, вже минали його, коли раптом советський вояк із карабіном у руках обізвав їх:

— Стой!

Зупинилися.

Вояк підійшов до них, пильно оглянув обох і запитав:

— Куди йдете?

— Додому. На Холмщину.

— Документи!

Вояк був молодий гарний хлопець якоїсь східньої національності. Це було чути з його мови і видно з блискучих, чорних очей та смуглявої шкіри обличчя.

— Можеш іти, — сказав він Савчукові, віддаючи йому документ і затримуючи Тетянин у себе.

— А мій? — запитала Тетяна.

— А ти лишишся тут, — сказав спокійно вояк. — Будеш жона мені.

Тетяна здригнулася всім тілом.

— Що? — кинувся до нього Савчук. — Такого права ще нема, хлопче. Віддай документ!

— Іди! — суворо відізвався вояк і став у загрозливій позі.

— Мене ти цим не залякаєш! — крикнув Савчук. — Або віддаси документ, або...

Вояк вмить повернувся до табору і крикнув туди щось незрозумілою мовою. Із табору ви-

скочило на дорогу кілька смуглявих хлопців у советських вояцьких блюзах.

Савчук глипнув на них, безнадійно озирнувся на шосе і раптом зауважив, як здалека швидко підїздило до них якесь зелене советське особове авто.

В момент, як воно наблизилося до них, Савчук миттю скочив на середину шосе і божевільно замахав піднятими догори руками. Авто на ході заскрипіло гамівцями і, трохи не переїхавши Савчука, зупинилося.

— Що таке? — незадоволено запитав українською мовою якийсь советчик із авта.

Савчук швидко підскочив до нього і сквалливо, плутаючись, ковтаючи слова, почав пояснювати справу. Говорячи, він озирався і бачив, як смугляві вояки обступили Тетяну і як вона розпачливо відбивалася від них руками.

— Стойте! — по-московськи крикнув до вояків советчик із авта. — Какая часть?

— Ударная группа куйбішовскава 44-ва батальона, таваріщ командір!

Командір вискочив із авта.

— Що ви за люди? Куди йдете? Звідки? — запитав він Савчука по-українськи.

— Ідемо додому із Львова до Люблину.

— Якої національності?

— Українці.

— Хто вас затримав?

— А ось цей салдат, — вказав Савчук.

— Пустити їх! — наказав командір і, коли

смуглявий салдат віддав Тетяні документ, підійшов до нього і швидко вирвав йому карабін із рук. — А ти поїдеш зо мною.

— Та я, таваріщ командір, толька... — почав смуглявий салдат.

— Сідай! Там будеш виправдуватися! — гостро відрізав командір і показав хлопцеві рукою на авто.

Савчук, не слухаючи далі, ухопив Тетяну за руку і сквалливо потягнув на шосу.

Ішли швидко, майже бігли, не озираючись.

— Ну, ось і перша пригода під самісеньким Львовом, панно Тетяно! — похмуро сказав нарешті Савчук. — А скільки їх іще матимемо?

Тетяна мовчала. Вона вся тряслася від хвилювання.

Савчук ішов поруч із нею, твердо вибиваючи ходу об землю, і з млосним тремтінням у грудях відчував, якою близькою і чим-раз дорожчою ставала для нього Тетяна.

Ішли мовчки, кожне зосереджено віддаючи своїм думкам. Попри них одно за одним переїздили в бік Львова навантажені тягарові авта.

— Треба нам конче наздогнати якусь більшу партію втікачів і пристати до них, — сказав Савчук. І по хвилині додав: — А ми, на всякий випадок, мусимо умовитися: я — ваш стричний брат, а ви — моя сестра. Чули, панно Тетяно?

— Чула, — тихо відізвалась вона і, вслуху-

ючись у його тверду ходу, з приємним почуттям якоїсь душевної полегші, свobodно відітхнула повними грудьми.

В цей момент вона покірливо віддавалася його волі. Що він скаже, як постановить, так і повинно бути. Влодко Савчук віднині стає для неї тим капітаном корабля, якого мусить-ся безапеляційно слухатись.

І спокійно глянула в лілієву далечінь, за якою загадковим серпанком укривалося їхнє чевідоме майбутнє.

Ні, це чистий сміх із тим їхнім побратимством! Наприклад, сьогодні в цій Раві Руській. Ще з вечора вони відрекомендувалися такому милому, по-українськи гостинному панству докторів, як брат і сестра, і якимсь воно зовсім добре пішло їм. Навіть разом їх покладали спати в одній кімнаті. А сьогодні вранці, в приязності пані докторової:

— Слухайте, панно Тетяно, де ж це наші з вами зубні щітки?

— Подивіться-но, Влодку, в плечаку.

— То це ви... то це ти туди їх поклала, Тетяно?

Ну, добре, що пані докторова, здається, нічого не помітила. А може й помітила, то, як вихована людина, нічим не показала цього. А коли б це в селянській хаті сталося? Напевно б газдиня не втрималася, щоб не запитати: „Що ж це ви, паночку, сестру свою на «ви» величаєте?“ Треба б їм конче якийсь порядок із цим зробити...

Ранок привіс дуже втішні новини. Це вже

незаперечна правда, що совєти ще мають сьогоднішній день на евакуацію місцевостей по той бік Томашова. Від 12-ої вночі сьогодні вся Люблинщина від Томашова переходить у німецькі руки, а все від Белзця в цей бік — буде німецьке. Тим-то й така гарячка на шосі: авто за авто. А що вже тих жидівських утікачів за ніч, кажуть, переїхало у бік Львова — і ліку нема! Хм... треба б їм конче в тому Томашові на 12-ту вночі сьогодні бути!

— Дякуємо вам, дороге панство, красенько за все! Дуже дякуємо. Мусимо вирушати.

— Дай, Боже, щастя в дорозі! Недовго й ми тут сидітимемо. За день-два напевне на там-тому боці будемо... Тільки сякий-такий порядок тут зробимо і...

Пішли.

Ранок теплий, соняшний. Справжнісеньке літо. Довгими пасмами летить біле павутиння в повітрі.

— А чи не спробувати б нам, панно Тетяно, десь фіру пошукати? — пропонує Савчук, виходячи на дорогу. — Загляньмо на всякий випадок на ринок.

Ринок? А ось і він. Товчуться люди. Є й фіри. Як завжди.

— Чи не відвезли б ви нас, ґаздо, до Томашова?

Цей господарь не може — він із-під Львова. Той зараз вертається назад до Жовкви. Може цей?..

— Я повезу! — згоджується якийсь із горбатим носом. — Над вечір відставлю вас до Томашова. Що коштуватиме? Ну, як на сьогодні — п'ятдесят польських.

Савчук переглядається з Тетяною. П'ятдесят злотих — це ж чисте здирство! Грошей у них не так багато, але...

— Добре, — згоджується Савчук. — Їдемо.

— Скільки, скільки він править з вас? — жваво запитує збоку якийсь поляк у новій, але замазаній уже дьогтем, шинелі. — П'ятдесят? Я вас за половину повезу. А якщо не маєте грошей — то й так буде. Мені все одно в той бік їхати.

Савчук пильно вдивляється в нього.

— А чому ж ви раніш не обзивалися? Добре. Він з нас хоче п'ятдесят, а я вам тридцять даю.

— Язда! — охоче згоджується поляк і відходить до свого воза.

— Як то? — аж скипів фірман із горбатим носом. — Ломити умову?

— Ну, то що ж, коли чоловік за половину нас везе! Чи ви думаєте, що я копальню золота маю?

Фірман із горбатим носом злобно вилаявся, сів на свою фіру й миттю від'їхав.

— Слушайте, Влодку, я дуже боюся, щоб часом цей горбоносий якоїсь біди на нас не накликав.

— Що? Якої біди? Справді! Ще щось! Ану-но

хай спробує! Будьте спокійні, панно Тетяно.

Поляк довго вовтузився коло свого воза. Савчук, стоячи збоку, нетерпляче зауважив йому:

— Е, та так ми з вами й до завтра, здається, не від'їдемо, пане!

Поляк швидко повернувся до нього і, всміхаючись, запитав:

— А вам так спішно? Не бійтеся — на дванадцятую вночі заїдемо. В сам раз, значиться. Я, пане, до дванадцятої також там мушу бути... А вам властиво куди — до Томашова тільки, чи далі? Можу й далі везти. Мені однаково в той бік...

І балакучий поляк в офіцерській шинелі по-нарозповідав, що він із Ченстохови, що називається Болєслав Козак, що був у польській армії сержантом, що в Тернополі, до холери, совети обезброїли його компанію, але він не був дурень і, тому, що добре говорить по-московськи, переконав „тих, пся крев, москалюф, же він жаден вояк“, а звичайний собі хлоп-фірманщик, якого армія змобілізувала з кіньми, узяв там собі пару військових коней із возом і ось тепер вертається додому, до „своєї баби“, яка вже від місяця анічогісенько не знає, що сталося з її „батьром“. Якщо Савчукові з Тетяною нема куди діватися в тамтих сторонах, то він, Болєслав Козак, запрошує їх до себе. Халупу він має, пару коней тепер також має, бараболя і капуста в півниці в

нього є — перебудуть якось зиму. А на весні
видніше буде, що й як — так довго, до холе-
ри, сьогоднішній стан не потриває...

Говорив це все він по-польськи, пересипаю-
чи свою мову махровою московською і поль-
ською лайкою, від якої Тетяна здригалася, як
від револьверових пострілів, не знаючи, куди
сховати очі.

— А ви часом не „русіні“? — запитав не-
сподівано Козак. — Якщо русіні, я вас не пове-
зу. Я всіх українців, пся крев, до ноги в бруд-
ній калюжі витопив би. Не пошкодував би на-
віть малої дитини чи немічного старця.

Савчук переглянувся з Тетяною, засміявся і
заспокоїв Козака. Вони — він і його сестра —
ні поляки, ні русіні. Вони походять із далекої
Придніпрянини, вирости тут, у Польщі, на
еміграції з батьками і тепер вертаються додо-
му.

— Ну, це зовсім інша пара кальош! — погодив-
ся Козак. — Я власне так чомусь і подумав,
дивлячись на вас. То ви, значить, вмієте по-
московськи?

І він, як із торби, почав сипати московщи-
ною, без милосердя лаючи червоних.

— Та тихше ви, пане Болеславе! Що вам
пан-Біг дав? Можуть почути! — перестеріг
Савчук.

— Хто почути? Ці, пся кость, чубарики? Та
ви знаєтє, пане, де я їх маю? Не з такими ра-

ду собі давав, то вже якось і з цими задріпанцями, до холери, управлюся.

Коні нарешті запряжені. Савчук із Тетяною на возі, коні рушають.

Минули місто, минули якийсь заїзд, де було повно советських салдатів, виїхали на греблю.

— Ну, тепер потроху підганяйте, панє! — сказав до Козака Савчук.

Раптом несподівано почулося десь збоку:

— Стуй!

До воза підійшов міліціонер із карабіном у руках. Був це хлопчина семітського вигляду із червоною опаскою на рукаві свого добре поношеного, цивільного, маломістечкового убрання.

— Куди їдете?

— До Люблину.

— Звідки?

— Из Львова.

— Завертай! — скомандував він і, не чекаючи, коли Козак поверне, сів збоку на полудрабок.

— Чому завертати? — запитав Козак. — Документи не в порядку, чи що? Та ти ж, пся крєв, навіть документів не запитав! Може читати не вмієш?

— Завертай! — заверещав на всю вулицю міліціонер. — Чи може хочеш, панє, щоб я тобі кульку в потилицю всадив?

Козак, не поспішаючи, завернув воза, але не міг утриматися, щоб уїдливо не запитати:

— А ти ж де вчився стріляти? Чи знаєш ти, що коли стріляють, обидва ока заплющувати треба?

Міліціонер аж сіпнувся всім тілом, але промовчав. Говори, мовляв, потім каятимешся.

Савчук готовий був вирвати Болєславові його проклятий язик із рота. Теж знайшов, коли гострити його, чорти б його забрали разом із цим міліціонером!..

Поїхали назад.

— Сюди! — коротко вказав міліціонер і, коли вони підїхали до якогось двохповерхового будинку з червоним прапором на бальконі, наказав зупинитися. — Ти (до Болєслава) заїдеш на подвір'я і розпряжеш там коні, а ви (до Савчука і Тетяни) злізете з воза і підете за мною.

Сходами з вулиці він вивів їх нагору, відчинив двері, пропустив попри себе до порожньої кімнати і замкнув їх на ключ.

Савчук і Тетяна лишилися самі.

— Маєш! — сказав Савчук із досадою. — У вас, панно Тетяно, дуже добре передчуття: це робота того горбоногого чорта.

Він підійшов до відчиненого вікна і заглянув наділ. Вікно виходило на подвір'я. Болєслав Козак уже розпріг коні, прив'язав їх до полудрабка, підсунув їм сіно і, глянувши нагору, завважив Савчука.

— То це ви там, пане? Ну, знаєте, відколи світ світом, такого ще не бувало. І це назива-

ється «совєтська власть»? Та що ж це — той паршук, пся крев, опасав собі рукав червоною шматом і вже думає, що може догори ногами перевертатися? О, ні — пся його мати, так не буде! Я зараз знайду на нього начальство!

І він, волочачи по землі довгий батіг, рішуче попростував на вулицю.

— Н-ну, панно Тетяно, післав нам із вами пан-Біг цього Болєслава на втіху! — сказав Савчук. — Та він нас своїм язичком у таку халепу втелющить, що ми вже не видряпаємося так скоро звідси! Перегляньте-но, панно Тетяно, ваші документи добре — чи нема там зайвого чогось?

Документи переглянені, кишені обревідовані. Все в порядку. Але що за причина їх арешту?

Савчук, напочатку спокійний і зрівноважений, глянув на Тетяну і нервово заходив по покою.

Справді, чорти його нанесли на нашу голову! Вскочили, називається! Що ж вони можуть тепер зробити з ними? В ліпшому випадку протримають до вечора або до ранку і випустять; в гіршому — відішлють назад до Львова. В першому випадку він і Тетяна вже не попадуть сьогодні до Томашова і їх чекають приємності передиратися потім нелегально через границю. В другому — їх будуть довго обнюхувати, а що найгірше — розлучать.

І з думкою про це Савчук заходив швидше.

Можуть їх у Львові тримати не однаково довго і випустити в різних часах. Вони через це розгубляться і може вже ніколи не зустрінуться. І хто ж, хто виною цього всього, як не він, Савчук?

І Савчукова хода стає ще нервовіша.

Словом, і в одному, і в другому випадку виходить страшне свинство, пся крєв, як Болеслав каже... Але є, нарешті, ще одна можливість. Болеслав на волі, йому набридне чекати, доки їх переслухають, він плюне на все і від'їде. Бо йому ж так само треба сьогодні в Томашові бути, як і їм. Він навіть може забрати з собою їхні речі, цей їх останній дорожній достаток, що залишився там на возі в нього. Хто вони для нього? Що його в'яже з ними? Випадкові люди — і все. Чак, так, влипли в історію!..

Час повз нудно, докучно, як слимак. Тетяна стояла мовчки коло вікна, сумно дивилася, як коні скубли сіно, і думала своє:

— Ось, значить, і кінець їхній подорожі! Їх відставлять назад до Львова, розмістять по різних камерах у тюрмі і...

Далі цього її думки не сягали. Але якимсь тупим болем нило під серцем, як на вид невилічально хворого, який скоріш чи пізніш мусить померти і вже ніколи більше не скаже свого слова, не всміхнеться, ні поворухнеться.

Ні Савчук до Тетяни, ні Тетяна до Савчука

не відзивалися, хоч взаємну близькість відчували обоє однаково гостро й болюче.

Час ліз поволі. Минуло з годину.

— Панє, а панє! — почувся Болєславів голос знадвору. — Чи пан там живий іще?

Савчук нахмурився і злобно підійшов до вікна.

— Я вже знайшов вище начальство і говорив із ним, — повідомив Болєслав. — То це на те, значить, советська власть до нас прийшла, — сказав я йому, — щоб невинних людей хапати з дороги? О, така власть, — кажу, — дуже нас усіх втішить! Чудова, — кажу йому, — власть!.. Скоренько мене випроводив і пообіцяв, що зараз викличе вас на допит до себе... Там певне вже десь той паршук із червоною опаскою, пся його кость, біжить до вас... Зараз, кажу я вам, випустять вас...

Не встиг Савчук почути це від Болєслава, як ключ у дверях клацнув і двері навстіж відчинилися.

Поріг переступив високий, з інтелігентними рисами обличчя советський старшина у чистенькій, з претензіями на елегантність, блюзі військового однострою. За ним із карабіном у руках стояв знайомий міліціонер.

Офіцер оглянув уважно Савчука, потім Тетяну і по-українськи запитав:

— Як ви попали сюди?

— Спитайте, товаришу командіре, чи не знаю, як величати вас, міліціонера, що за вами стоїть.

Офіцер, не повертаючи голови до міліціонера, запитав знову:

— Куди ви їхали?

— Із Львова до Люблину.

— Чого?

— Повертаємось додому.

— Війна, чи що, застала вас у Галичині?

— Так.

— Пашпорти ваші в порядку?

— Просимо дуже.

Не беручи до рук пашпортів, офіцер запитав далі:

— Ваша національність?

— Українці.

— Українці? — із жвавою цікавістю вдивився він на Савчука.

— Прошу поглянути в документи.

Старшина стояв непорушно, пильно дивлячись у Савчукові очі. Гостро відчувалося, що він багато про що хотів би поговорити з Савчуком, але не мав права: позаду його стояв свідок. Потім із приємною уважністю оглянув Тетяну, повернувся до міліціонера і сухим начальницьким голосом проговорив:

— Відвести на те саме місце, де їх затримано, і дати людям свободний проїзд!

Старшина ще раз коротко глянув на Тетяну, повернувся і, лишаючи двері широко відчиненими, швидко пішов сходами наділ.

— „Незнаний вояк“! — подумав Савчук, пильно дивлячись вслід йому. — Незнаний брат наш...

— Можете вийти, — лагідно сказав міліціонер.

І коли Савчук із Тетяною вийшли з кімнати, зачинив двері.

— Маємо щастя вдруге, панно Тетяно, натрапляти на советських українців! — сходячи наділ, шепнув Савчук на вухо Тетяні.

Вийшли на подвір'я.

— Ну, чи я не казав, що зараз вас випустять? — урочисто зустрів їх Болеслав і швидко почав запрягати коней. — Сідайте! Дві години тільки через цього паскудняка, пся крев, змарнували!

І він тикнув пужалном у живіт міліціонера.

— Я також їду з вами до греблі, — скромно заявив міліціонер. — Наказ такий маю.

— До холери ти нам здався, каплоухий! — відказав йому Болеслав. — І без тебе дорогу знайдемо.

І, хлиснувши в повітрі батогом, швидко виїхав на вулицю.

Савчук сидів поруч із Тетяною і відчував великдень на душі. Він швидко просунув свою руку під її лікоть і міцно його стиснув. Тетяна відповіла йому рухом коліна.

— Е, та з вами, пане Болеславе, не пропадемо, бачу, в дорозі! — весело сказав Савчук. — Мусимо десь у Томашові закропити цю пригоду.

— А як собі пан думав? — жваво відповів Болеслав. — Що це так насухо мине?

І хлиснув батогом до коней.

— Ну, й темрява, пся кость, хоч у морду дай! — завважив Болеслав, переїхавши белзецькі ліси. — Тут десь має бути границя воєвідств. Ану-но дай, пане, мені свій кишеньковий ліхтарик.

І, взявши із Савчукових рук електричну ліхтарку, освітив лівий бік дороги. Коло шоси в полі за дорожним ровом стояв біло-червоний полосатий стовп, до якого з обох боків було прибито по таблиці: з лівого боку з написом «Львівське Воєвідство», з правого — «Люблинське Воєвідство».

— Бачить пан? — запитав Болеслав. — Перед нами Дойчлянд. Відчепилися від одної біди, причепилися до другої. Треба тепер на-строюватися на іншу ноту. Чи бачив уже пан німців? Що? Завтра побачить. Ті ж самі совєти, лише на ліпшому трохи папері видання нумер цвай.

Болеслав чомусь звертався ввесь час тільки до Савчука. Тетяни ніби й зовсім не існувало для нього.

Попри них, вилискуючи в темряві сліпучими рефлексорами, переїхала в львівський бік велика кольона большевицьких тягарових авт. Коли вона скінчилася і чорний морок знову оповив дорогу, Болєслав зауважив:

— Останнє витягають із Люблинщини. Від завтра смоктатимуть її вже німці.

Було пізно. Коні потомилися. А Томашова все ще не було видно.

— А пан говорить по-німецьки? — повернув назад голову Болєслав.

— Дуже слабо. Сестра трохи ліпше від мене.

— Шкода! — сказав Козак. — Ну, щодо мене, то на німецькому торзі тяжко мене продати.

— А звідки пан Болєслав і московську, і німецьку мови знає так добре? — поцікавився Савчук.

— Звідки?

І Козак розповів, що був на курсі контр-розвідки при польському війську. В самій контр-розвідці за війни йому не довелося служити, але мов навчився.

— І, бачте, придалося! — констатував він. — Може ні?

Савчук зрозумів, що це натяк на раво-руську історію, і потвердив:

— Іще й як, пане Болєславе! І, думаю, надалі придасться.

— А вже мусимо якось мудрувати.

Але ось і Томашів. Оповитий темрявою, він уже спав. Ні в одному домі не світилося. Там і тут серед нічного мороку чорними силуетами стирчали димарі завалених будинків і під ними купами громадилися румовища. Ще так недавно було тут пекло, був грім, огонь, смерть, а тепер залягала навколо сонна, беззвучна тиша. Місто мов вимерло. Не було навіть у кого розпитати, чи є тут якийсь готель або дорожний заїзд.

Довго стукав Болеслав у вікна, але нарешті вони таки добилися до невеличкої жидівської гостинниці.

Господар, добродушний син ізраїлевого племені, з ортодоксальними коркотягами коло вух і в довгополому чорному лапсердаці, скромно заявив, що місце для коней він іще знайде в стайні, а ось щодо панства, то має всього лише один-одніський малецький покійчик, та й той із повибиваними шибами.

— Давай-но, пане, пей одніський покійчик із повибиваними шибами скоріше сюди! — зрадів Болеслав.

Поки він розпрягав коні і засипав їм овеє у стайні, Савчук із Тетяною при слабому блиманні свічки, що полохала тіні в брудних кутах, повиймали з плечаків усе до вечері і навіть витягли пляшчину з горілкою, що з таким трудом всунула їм на дорогу Клекоцька.

— Пригадуєте, панно Тетяно, як упрошувала нас пані Клекоцька взяти цю пляшку? Візь-

міть та візьміть! „Побачите, як у дорозі придасться! Ще дякувати будете мені“. Справді, як придалася і як повинні ми бути вдячні тій добрій жінці.

Перед Тетяною з різкою виразністю встала така далека тепер від неї пані Клекоцька, і вона з сумом потяглася душею до неї. Але...

— Але, Влодку, сяк чи так, а нам таки треба з вами якось раду дати з тим нашим „ви“ і „ти“.

Савчук швидко повернувся до неї.

— Треба, панно Тетяно. Давно треба. Отож, поки нема тут Болеслава, скоренько налиймо собі чарку і вип'ємо на брудершафт. Згода?

— Згода! — легко пристала на це Тетяна і щиро засміялась.

Налили чарку, випили по половині і просто, без вагань поцілувалися.

— Отже, Таню, візьмися тепер за вечерю і приготуй усе, щоб по-людськи прийняти Болеслава... А молодчина з нього, що?

— Молодець! — згодилася Тетяна. — Розкрий, Влодку, пуделко сардин.

Тяжка річ перемогти людську умовність. Але після кількох зворотів на „ти“, коли всяка ніяковість зникла сама собою, і Тетяну, і Савчука почало дивувати, як це воно могло бути до цього часу інакше?

Прийшов Болеслав.

— Вимийте, пане Болеславе, ваші руки і сідайте до столу.

— Що? — видивився Козак із приємним здивуванням на стіл. — Вечеря? І навіть, бачу, з божою сльозою? Ну, знаєте, цього вже ніяк не сподівався! Мушу признатися: як із'їв кусень хліба вранці в Раві — так із тим аж до цієї пори.

— Ну, то скоріше мийте руки і за роботу. Ось мило, маєте рушник... Сідайте.

— Хе, та з такими людьми, як ви, я готовий і на край світу їхати! — щиро признався Болеслав.

Білили. Ще й ще раз. А коли Болеслав узяв до рук четверту чарку, він урочисто заявив, що везе їх, пся кость, аж на їхню Холмщину. Де та Ченстохова, а де Холм, але для такого приємного товариства він і такий крюк готовий зробити. Баба його має там що їсти, дітей у них, дяка Богові, нема, ну — а що таке добро, як він, не пропаде на світі — це жінка напевне знає. Треба, нарешті, й їй дати трохи відпочити від нього.

Виявилося, що Болеславова „баба“ скінчила гімназію, має якусь стріянку замужем за графом і вчить у народній школі.

— Ну, а тепер лягати спати, щоб на завтра бути готовими в дальшу дорогу. Але як? Ліжко одно, а їх троє.

— Дуже просто! — розпорядився Болеслав. — Ви з сестрою на ліжку, я на підлозі. Панна Тетяна роздягається, а ми з вами, поки вона ляже, на німецький місяць вийдемо подивитися. *Kommen Sie mit, Herr Waldemar!*

— Як панство собі хочете, а я не радив би вам їхати шосею на Люблин, — напівшептом, боязко озираючись, сказав господар гостиниці. — Там, кажуть, німецькі жандарми відбирають людям коні. Ви їдьте ліпше бічними дорогами через томашівські ліси. Там хоч і нема шоси — там сам пісок та болота, зате зовсім безпечно. Я тільки сказав своє, а панство як собі хочете...

Хм, дуже цінна пересторога!.. Втратити коні у цих обставинах — перспектива не із блискучих. Може й справді тими томашівськими лісами їхати?

— Це, як у тій казці тепер, — сказав Болеслав. — Просто поїдеш — коня втратиш, направо поїдеш — кінь буде цілий, а себе згубиш, наліво поїдеш — і сам згинеш, і коня втратиш. Часочки, панове мої, золотенькі, шляг би їх трафив зовсім!

Порадилися і постановили їхати лісами.

— Це, як виїдете з подвір'я, — повчав го-

єйодар, — зараз наліво і впрост до самого лісу. Врешті самі там забачите.

— Ну, а ви ж як? — підходячи до нього, запитав Савчук. — Хочете таки під німцями лишатися?

— Чи хочемо? — сумно веміхнувся господар. — А що бідні маємо робити? Як Бог зарядить, так і повинно бути. Всім не можна втікати.

— Чому не можна? А ось же за Мойсея всі втікали. І втекли.

Господар ворухнув бровами.

— Коли, прошу ласкавого пана, того Мойсея серед нас щось не видно.

— А Гітлер? — жваво вставив збоку Болеслав. — Він вас усіх гарненько виведе в обіцяні землі. В ті землі, куди всі наші предки з вашими повтікали.

— Прощу пана! — обережно глянув на нього господар і невесело захитав головою. — Та чи нас тільки? З нас лише, пане, почнеться, а на всіх скінчиться...

Так, так — невеселі часи!.. Всього можна сподіватися... Але коли їхати, то вже. Раз-два! Дороги добрий шмат мають перед собою...

Вийхали.

Справді, зараз-таки за Томашовом починався величезний ліс. На узліссі стояло кілька низеньких хрестів із написами на них хемічним олівцем і широкими сталевими вояцькими шоломами, почепленими на верх хреста. Німецькі могили.

— Та це ж тут той славний бій був! — сказав Болеслав. — Цілу польську армію німці замкнули в цих лісах і по жорстокій масакрії примусили здатися.

В'їхали в ліс.

Вправо і вліво від дороги стояли поторощені дерева. Деякі лежали зовсім вивернені з корінням. Скрізь чорніли глибокі ями від бомб. Куди не глянеш — на дорозі і в лісі — валялися карабіни, купи патронів, скоростріли, газмаски, попалені бензиною авта, пузаті, як вигодовані свині, артилерійські стрільна. Де-не-де посеред дороги, задерши вгору цівки, самотньо стирчали покинені протилетунські гармати. Подібні вони були до вовків, що, задерши морди вгору, вили від голоду.

— Так, так — було в цих лісах забави! — сказав Болеслав, озираючись навколо. — Німецькі бомби мали тут багатющі жнива. Подивіться-но — бачите, ось там? Людські трупи. А он там далі, попід тими соснами?.. Хе, та тут, бачу, повен ліс тих трупів... І людських, і кінських... Гляньте-но, як там пси коло чогось вовтузяться... І щоб до цього часу не поприбирати трупів, пся крив? Та ж звідси зараза, на цілу околицю кинуться може! Я не дивуюся німцям. Що їм до того? Гниють — ну, й хай собі гниють! Більше тільки тих ненависних їм слов'янських швай-не вигине на користь їм! Але ж наша громадська влада куди дивиться, пся її кость? Не може зорганізувати примусових дружин для

закопання трупів? Так воно все у нас було, до холери тяжкої! У власному навіть самозбереженні виявити доброї волі не хочемо. Ось у цьому і все наше нещастя. В цьому й уся наша різниця від німців, пся крив. У них усе робиться скопом, громадно. У них є зрозуміння того, що в племінному об'єднанні вся їхня сила... А в нас...

І, насичуючи свою мову міцною лайкою, Болеслав почав громити слов'янську, безглузду, анархістичну вдачу.

Савчук уважно слухав його і, враз штовхнувши легенько Тетяну коліном, заговорив:

— Ну, ось я слухаю, пане Болеславе, з приємністю все те, що ви тут говорите, і не можу не признати вам стопроцентової рації. Все наше слов'янське нещастя і вся наша слабкість коріниться у нашій загальній роз'єднаності. Сказали ви найсвятішу, пане Болеславе, правду. Але ось учора ще ви самі ж призналися нам, що готові тих проклятих русинів витопити до решти в брудній калюжі. Скажіть, — але так просто, без сліпої ненависти, на здоровий розум, пане Болеславе — а чи не можна було, ну — хоч би за двадцять років існування недавньої польської держави, відкинути нездорову, зоологічну, віками впоєну в світогляд польських мас, сліпу і безкритичну ненависть до всього „русінського“ і виявити, бодай про око, намагання якогось людського співжиття з цими русинами? Ви людина, бачу, вповні інтели-

гентна, ви дуже добре розбираєтеся у всіх справах, розберіться ж і в тій справі, до якої так здорово підійшли! Розберіться і знайдіть справжню причину нашого спільного безголов'я...

— Боже, який страшний сморід у цьому лісі! — проговорила Тетяна, прикриваючи хустинкою носа.

Справді, в безвітряному захисті лісу стояла млюсна непорушність, густо напоєна нестерпним смородом людських і кінських трупів. І пригадувала вона ті колишні, такі яскраві в описах Баянів із „Слова о полку“ чи козацьких дум побоевища, де рискав звір серед людських трупів і де чорні круки своїми дзьобами випивали недвижні очі в забитих.

— І нема кінця цьому страшному неприбраному цвинтареві! — відізвався до Тетяни Савчук, вдивляючись на дні дорожнього рова в відірвану людську руку в зеленому рукаві воляцької блюзи, на якому сидів слимак.

Жовта воскова блідість розчепирених пальців мертвої руки примушує Савчука відвернутися. Він дивиться на небо і пригадує собі повсталий недавно, по світовій війні, такий трагічний своїм внутрішнім змістом культ незнаного вояка.

— Але вернімося, пане Болєславе, до порушеної вами теми, — сказав Савчук, дивлячись у плечі Болєславові. — Скажіть, чи русіні, як ви їх називаєте, або українці, як вони самі

себе називають, не є зовсім окремим, відмінним від поляків народом, коли мають прадавню свою мову, свою історію, свій побут, свою релігію, все своє, відмінне від мови, релігії, побуту й історії польського народу? Ну, бачите, а коли це так, то чому ж, чому, пане Болеславе, поляки не хочуть признати цьому народові, що тільки через історичні причини знайшовся в сумиші з вами, прав на свободне плекання виробленої ним у віках своєї культури? Дайте мені чесну відповідь на це. Чому поляки по-братерськи не хочуть нав'язати тісного співжиття з цим братнім народом, а всіма способами, до Берези-Картузької і пацифікацій включно, намагаються стерти всі його етнічні особливості і розтопити його в польському морі? Чи може хоче польський народ коштом українського збагатити свою духовість?

Савчук вказав на приклад Швейцарії, де різні нації об'єдналися в понятті неіснуючого в світі швейцарського народу. Вказав на Америку, де мішанина всіх народів на засадах взаємопошани створила могутню державу, пригадав Кирило-Методіївське Братство слов'ян, що повстало з ініціативи українців, і запитав:

— А чи не могли б ми, слов'яни, створити таку міцну і непоборну державу, чи союз держав, як Америка? Чи не могли б ми зговоритися до утворення такого зразкового братерства народів, як Швейцарія? Могли б! — відповів

він сам собі. — Тільки що шлях до цього веде не через злобну ненависть і взаємне самогвинищення, а через братерську любов, взаємозрозуміння і взаємопошану. Та чи знаєте ви, пане Болеславе, що той, хто тепер говорить із вами, тобто я, не будучи поляком, оце тільки вчора разом із вами, лише в іншому місці, воював у польському мундурі проти німців?

Болеслав миттю повернувся до Савчука.

— Хто? Ви?

— Так, так, пане Болеславе, я! Не вірите? Ось вам доказ.

І він відкачав рукав і показав йому свою, не зовсім ще загоєну рану.

— На щастя, всього лише це дістав на пам'ятку від німців. А могло б скінчитися гірше. Могло б бути, що так само, як ось ті, — і Савчук показав рукою на трупи в лісі, — лежав би вже десь під якимись соснами. Ви думаєте — мало там лежить не-поляків? Тих не-поляків, що боролися не за Польщу, яка їх гнобила, а за спільну з нею ідею протидіяння тевтонському загарбництву? О, ще й скільки там є їх, пане Болеславе — вірте мені!

У Болеслава враз засвітилися очі щасливим блиском, і він рвучко простягнув Савчукові руку.

— То чом же пан відразу мені не сказав цього? Е-е, то я, значиться, натрапив не тільки на добрих людей, а й на приятелів!

Савчук міцно стиснув йому руку.

— Ось же бачите, пане Болеславе, — додав він, — природна людська інтуїція допомогла вам багато більше, як вщеплена вихованням сліпа ненависть. Ми — тобто я й моя сестра — мусите тепер знати, належимо саме до тих, так зненавиджених вами українців, яких ви вчора готові були втопити в брудній калюжі.

Болеслав трохи зніяковів.

— Ну, окремих людей я не мав на увазі! — виправдався він.

— Ні, ви переконаєтеся згодом, — відповів йому Савчук, — що і в загальному помилялися. Відразу вам тяжко буде згодитися, проте з часом воно прийде, дорогий пане Болеславе, побачите!

І швидко повернувся до Тетяни.

— Але чи не пора б уже нам щось перекусити — я голодний. Господар гостинниці казав нам, що до вечора ми не зустрінемо тут ані одного села.

Тетяна прростягла руку й почала розв'язувати хустку з поживою.

— Я зараз вам зроблю по канапці. Їжте собі на здоров'я, а я не можу. Мені від цього тяжкого духу вже млосно робиться.

— А що ж я мав казати, Таню, коли мені доводилося у Львові їсти поруч із трупами товаришів в окопах? — зауважив Савчук.

Далеко на дорозі перед ними раптом щось забіліло серед лісу.

— Кінь якийсь, чи що? — сказав Болеслав, пильно вдивляючись. — Так і є — кінь. Білий кінь — це добра ознака.

Віз посувався серед пісків помалу, і обрис коня, першої живої істоти, що зустрілася їм у дорозі, виступав із сутінок лісу дуже поволі.

Білий кінь непорушно стояв обік дороги коло рову і, витягнувши морду наперед, пильно чекав, коли вже нарешті віз під'їде до нього. А коли віддаль між ним і возом скоротилася до сотки кроків, радісно заїржав.

— Чуєте, як стужився бідака за людьми? — сказав Болеслав. — Ми його зараз заберемо з собою. Це військовий кінь.

Білий кінь був уже зовсім близько. Болеслав зробив рух, щоб злізти з воза, коли раптом затримався:

— Та він без одної ноги! Бачите, на трьох стоїть? Гранатою одірвало.

Кінь заїржав знову і тужно простягнув голову до переїжджиків. Зупинилися.

— Пристрілити його, чи що, щоб не мучився? — задумливо сказав Болеслав.

— Ні, ні, тільки не робіть цього! — благально попросила Тетяна.

— То все одно ж пропаде.

— Пропаде чи ні, а ви цього не робіть. Дайте йому ліпше цей кусень хліба.

Болеслав узяв кусник хліба з Тетяниних рук, зліз із воза, перескочив рів і підійшов до коня.

Білий інвалід стояв непорушно і тільки туго натягнена дуга його шиї виразно свідчала про те, що кінь нетерпляче чекав на наближення до нього людини.

— На, маєш! — підніс йому Болеслав хліб до морди.

Кінь нюхнув хліб, але не взяв його до рота, а швидко повернув голову до Болеслава і несподівано поклав свою морду йому на плече.

Болеслав похлискав долонею його по шиї, вклав йому хліб до рота і швидко відійшов.

— Якби побачив безногого німця, повірте — не було б мені так шкода його, як цієї тварини, — сказав він, сів на віз і цмокнув до коней.

Віз рушив з місця.

Білий кінь знову заїржав і, повернувши голову, тоскно дивився, як поволі віддалявся від нього віз.

Вони вже відїхали далеко, коли Болеслав повернув голову назад і повідомив:

— Усе ще дивиться на нас.

Тетяна не озирнулася. Їхали якийсь час мовчки.

— Уважайте, уважайте! Не наїдьте! — раптом подаючись усім тілом наперед, упередив Савчук.

— Бачу, — сказав Болеслав і, міцно натягнувши віжки, круто відвернув воза вбік.

Посеред дороги лежало наполовину засмок-

тане в калюжу величезне артилерійське стрільно.

— Отак би вночі наїхати на нього та щоб кінь підковою вдарив об капсулю! — завважив, озираючись, Болєслав.

Серед безголосї лісової тиші, густо наповненої труп'ячим смородом, змішаним із запахом живиці, ліниво поскрипували колеса.

— Де ж ті німці? Хоч би одного якогось зустрінуги! — проговорила Тетяна. — Вже четвертий день їдемо, а їх немов би й зовсім не було тут.

— Чекайте, чекайте-но, — обізвався Болеслав. — Ще так встигнуть набриднути, що знудиться вам гірше від них, як від того труп'ячого соцуху в томашівських лісах!

Переїздили якусь залізничу колію. В один і в другий бік від них довгими шнурами бігли в загадкову далечінь полоски сталевих рейок і були вони якісь безживні і безрадісні. Колись із веселим стукотом перебігали по них поїзди і живим зв'язком із світом вилискувала їх сліпуча сталева поверхня. Тепер залягала між ними мертвота і сумна нерухомість дивилася з їх невеселих примерхлих сталевих хребтів.

Минули задерті вгору, тепер ніким не обслуговувані спусти переїзду і завернули вбік на шосе.

Трохи далі за залізничною будкою при до-

розі стояла зовсім розбита бомбою з німецького літака якась добре впорядкована недавно садиба. Каміння від будови було розкидане у всі сторони, дерева в саду стояли обгорілі, від криниці й усіх прибудов не лишилося й сліду. Виглядала вона, як велика купа обскубаного, розшматованого пір'я на місці, де могутній орел розірвав якогось приземного птаха.

— Подивіться, — показав Болеслав рукою на румовища, — скільки таких трагедій спричинили на всьому просторі Польщі гітлерівські хижакі! Подумайте, скільки сліз пролилось через цього якогось, пся його мать, заволоки й пройдисвіта Адольфа! Скільки людських проклять стягнув він і ще стягне на свою сатанинську голову! А в ім'я чого все це робиться? В ім'я якоїсь високої ідеї чи історичної необхідности? В ім'я лише дикої розперезаности, брутального насильства та ненажерливого хижацтва германської раси! І щоб це так безкарно минуло їм? О, ні! Не може, не сміє проминути!

Замовкли. Опукло цокали на дорозі кінські підкови.

— Ну, і чи не наврочили ви, панно Тетяно? — сказав Болеслав, дивлячись наперед. — Маєте своїх коханих німців перед собою.

Назустріч їм із дрібним пирхотінням моторів швидко мчали дорогою два мотоциклісти. Порівнявшись із возом, вони пильно оглянули

з-під сірих сталевих вояцьких шоломів переїжджих і, не зупиняючись, протуркотіли далі.

— Воєнна жандармерія, — пояснив Болеслав. — Із так званих ес-есівських нацистівських формацій, що підлягають безпосередньо самому Гітлерові. Спішається, пся крев, обплутати густіше павутиною ту муху, що вскочила Гітлерові в сітку.

І, злобно хлиснувши батоном, погнав коней.

Дорогою в той бік, куди вони їхали, пленталася невеличка група запізнених утікачів. Втомлено волочачи ноги, з клунками за плечима, вони мовчки, похмуро йшли розтягненим шнуром обік дороги.

— Далеко йдете? — запитав Болеслав, наздоганяючи їх.

— До Хелма! — не повертаючи голови, байдуже озвався по-польськи один подорожний.

— Поляки? — поцікавився Болеслав.

— І поляки, і русіні, — неохоче відказав той самий голос, відповідаючи, як видно, в сотий раз на цей самий запит у дорозі.

— Вертаєтесь з війська, чи втікачі? — не вгамовувався Болеслав.

— І з війська, і втікачі, — так само неохоче відповів голос.

— Українці з війська, — жваво озвався по-українськи один із перехожих, — а поляки з утечі! А я вас, панно, знаю, — додав він, вдивляючись у Тетяну. — Ви з Холму.

— Так, — нерішуче озвалась Тетяна, свердлючи очима молодого хлопця.

— Донька директора нашого союзу кооператив.

— Так.

— Ми навіть добре знайомі з вами, — сказав він, підходячи до воза. — Не пізнаєте?

— Немов би пан Колодій?

— Він самий!

І молодий хлопчина весело простягнув їй руку.

— Разом до школи колись ходили, пригадуєте? Тяжко мене тепер у цих лахах пізнати... І цього пана знаю, — сказав він, повертаючись до Болеслава. — В одному полку служили. Ви з третьої компанії, здається?

— Хе, то коли так, до холери, то сідай, панє, швидше на воза, — повернувся до нього Болеслав. — Підвеземо.

І, коли перехожий скочив збоку на полудрабок, сіпнув віжки.

Хлопець називався Іван Колодій. Був він студентом варшавської православної теології, служив, як мобілізований, у польському війську, відбув війну в одному полку з Болеславом і тепер пішки вертається з-під Тернополя, щасливо висмикнувшись із советського полону.

— Навоювалися, значиться, панє сержанце! — сказав весело Колодій до Болеслава. — Що то воно далі буде?

— Що далі буде? — перепитав Болеслав. — А

буде те, що тепер усім нам Адольф Гітлер добре гриву розчеше. Покіль-що, доки не постягалося розбрижане болото в калюжу, сяк-так можна ще дихати. А ось за місяць, два— побачите, як німці, пся кость, так нас за горло стиснуть, що й ноги розкарячимо. Ви, українці, тіштитеся з того, що Польщу холера забрала і німців сюди нанесла. Не довга буде втіха. Завтра вони і нашим і вашим кип'ячої смоли за шкіру заллють. На те вони й німці, вся крив, щоб нашого слов'янина живцем на пательні пекти. Яка не була погана Польща, а вона все-таки мала Бога в серці. А ось покажуть тепер німці, чого вони нахапалися з гітлерівського корану!

Савчук увесь час слухав Болеслава, дивлячись кудись убік. Коли Болеслав скінчив, він швидко повернув до нього голову.

— Дозвольте з вами в дечому не погодитися, пане Болеславе,— заговорив він спокійно.— Ви от сказали, що Польща мала Бога в серці. Що польське серце широке і може в собі вмістити великого Бога — готовий у це повірити. Але що в Польщі, як державі, не було місця для Бога — це факт. Бог є всюди суцйй — отож є він і в католицькому костелі, і в православній церкві, і в євангелицькій кірсі, і в жидівській божниці. Ну, а що ваші славні ендеки виробляли з релігією в недавній «вольней Польсце»? Та ж вони ув'язнили Бога в своєму народовому костелі і не допускали йо-

го ні до православної церкви, ні до синагоги. Чи один раз доводилося нам чути, як якісь там таємничі люди закрадалися до синагог, безкарно рвали там на шмаття священні тори, а потім ще святотатно опоганювали жидівські святині? Ну, а вже на те, як вони поводитися з православ'ям, може позаздрити навіть варварське середньовіччя! Чи ви знаєте, скільки за два останні роки повалено тут, на нашій Холмщині, православних церков? Не більш і не менш, як тільки сто шістьдесят вісім.

— Цього не могло бути! — гаряче запротестував Болеслав.

— Пане Болеславе, — спокійно відповів йому Савчук. — Ми саме в'їздимо на Холмщину. Не полінуйтеся запитати про це першу-ліпшу людину в дорозі. Від неї ви довідаєтеся може про ліпші ще речі.

— Я ніколи нічого подібного не чув, — щиро признався Болеслав.

— Ото ж то й є, дорогий мій, що все це в імені польського народу робила ваша ендеція в тісному порозумінні з закукуріченими представниками „косцьола людовего“ і в таємній згоді з продажною пресою, що навіть ані півсловом про це не обізвалася до чесного громадянства. Я дуже далекий від того, щоб винуватити за це польський народ. Винні в цих злочинах виключно ваші політичні і національні проводирі, церква та література, вихована на Сенкевічівському „Огнем і мечем“...

А як усе могло б виглядати інакше, коли б у тих ваших ватажків знайшлося — не кажу вже, трохи здорового глузду в голові, а бодай крихітка християнської моралі. Особливо в польських служителів костелу...

Колодій сидів збоку на полудрабку із звішеними наділ ногами і, повернувши голову до Савчука, із захопленням його слухав.

— Польща дуже дорого заплатила, — продовжував Савчук, — за цю хрестоносну, месіянську, як вона думає, роботу. Але в багато разів більше заплатить гітлерівська Німеччина, що не визнає ніякого християнізму і думає, як чужо, іти в своєму безглузді на сході куди далі, ніж Польща...

В'їздили в якесь українське село. На виго-ні перед селом, удекорована сосниною і при-брана давно вицвітлими на сонці паперовими прапорцями, стояла висока тріумфальна брама. Посередині на скріпах із дерев'яних рейок висів транспарент, на якому великими буквами було написано: «Хай живе визволитель Адольф Гітлер! Хай живе Україна!» Останні слова «Хай живе Україна» можна було ледве прочитати, бо хтось уже замазав цей напис гу-стим дьогтем.

— Ну, маєте, пся крев! — тикнув Болеслав рукою в напрямі напису. — Тіштеся, панове українці, з свого визволителя! Ще й місяця не минуло, а він вашу Україну вже дьогтем зама-зав! Добре, пся крев, що й казати, визволив вас з-під лядського ярма!

— Пане Болеславе, — відізвався на це Савчук. — А чи було б це, коли б нам Березьких Картуз не будували і не полюсували українських спин паціфікаціями? Повірте, такі самі брами ставили б вашому Пілсудському і вашому Ридз-Сьміґлому, якщо б вони хоч трохи заслужили на це. Але на холодне не дмухається — дмухається на гаряче. А коли Гітлер так само робить, як робив ваш Сьміґли, то й матиме те саме, що тепер Сьміґли має. На превелике наше щастя, це вимазання дьогтем сталося так дуже скоро. Воно відразу вибило з українських голів дурні, нічим невиправдані надії на німців. А ось чи скоро воно вижене з польських голів недавню буту і бундючну пиху? Чим скоріше це станеться, дорогий пане Болеславе, тим ліпше для вас і для нас.

Наздогнали якогось українського селянина, що йшов дорогою.

— Доброго здоров'я, дядьку! — привітався з ним Савчук і показав рукою на браму: — Що, на окрасу це собі поставили?

Селянин всміхнувся і зніяковів.

— Та що ж, пане, коли Бог розум людям відібрав. Думалося, що добре робимо, а вийшло — самі бачите як.

— А чому ж не розберете на паливо?

— Хе, коли не вільно! Взялися було розбирати люди, та прискочив німець і крику наробив: Ферботен! Не зачіпати!

— А хто ж то так ладно замазав там?

— Хто ж! — з кривою усмішкою відповів селянин. — Самі, здорові, знаєте, хто!

Від'їхали.

— Ну, чули, пане Болеславе? Українці вже прийшли в голову по розум. Приходьте тепер до пам'яті скоріш ви, поляки. Може ще щось і витанцюється з того...

— Так, так... — заговорив задумливо Колодій. — Самі собі допомагаємо аркан на шії затягати.

І він розповів, як їхня групка втікачів заночувала позавчора в одному польському селі. Польські селяни напочатку дуже гостинно поставилися до них: призначили місця до спання, понаносили хліба, яєць, огірків, яблук. Усе було б добре, коли б хтось із українських утікачів не заговорив до другого по-українськи.

— Як почули це поляки, — оповідав далі Колодій, — вмить із криками: «Гайдамаки!» кинулися бити нас усіх, не розбираючи, хто поляк, а хто «русін». Одному полякові так підбили око, що не знаю, чи вирятує вже його. Ледве вихопилися з села. Приходимо до другого — це вже було українське. Ну, і що ж? Чи не та сама катавасія вийшла? Тільки-що нам якось пощастило врозумити людей. А то: «Ріж і ріж ляхів!» Навіть довелося варту коло сіновалу тримати вночі. То вчора вже, з уваги на такі речі, наша партія постановила почувати серед поля.

— Ну, — заговорив Савчук, — чи не справжні тут маємо Балкани в себе? Та ж німці готові були великі гроші платити за те, щоб тут створити кипучий котел. Але ми їм услужно заощадили цей видаток. Навіщо, мовляв, вам клопотатися і витратитися, коли ми безплатно своїми руками все за вас зробимо? Ну, і Гітлерові нічого іншого не залишалось більш, як із засуненими до кишень руками іти сюди і тільки по дорозі розтоптувати нас, як хробів. Всього два тижні часу відібрало йому те, щоб розчавити Польщу.

Замовкли. Їхали зеленою холмською рівниною.

Тетяна дивилася вбік від дороги, вглядалася в ці, такі знайомі їй рідні околиці і думала про свою любу, дуже відсталу від інших українських земель, нещасливу Холмщину.

Боже, чого тільки не зазнала вона за своє багатвікове існування! Чого лише не виробляли ще так недавно тут московські царі, щоб обмосковшити її! А потім поляки із тим поваленням церков — старих, мальованих, дерев'яних українських церков, будованих руками наших предків... Та ще яким поваленням! От просто собі в білий день підпилювали легарі, зачіпляли залізними ланцюгами за високі бани і на очах у всіх людей тягнули тракторами, доки не переверталася будова. Або зганяли звідусіль услужних польських осадників і за ніч розбирали церкву до основи. А потім ще

змушували поліційно селян розвозити дерево з церков по дворах... А що вони зробили із старовинним православним цвинтарем на Святій Гірці? Учні польської гімназії з своїм директором ходили туди на спеціальні „вищечки“, щоб розбивати там кам'яні хрести і надгробні плити, розривати могили, витягати кістки з мурованих склепів і святотатно розкидати їх на поживу голодним псам... Або в тому підземеллі стародавньої холмської святині, де поховані були наші князі та ієрархи княжих часів? Шукаючи за кістками короля Данила, вони перерили все підземелля і змішали в купу всі кістяки, що тисячу років покоїлися в рідній землі під покровом рідної святині... Робилося це все в часах новітньої культури, в добі світлого людського поступу і модерного гуманізму... А чого ж, чого тільки не бачила вона в далекому дикунському минулому! Хто лише не сіпав її, не скуб, не толочив своїми копитами, хто не переходив її здовж і впоперек вогнем, насильством і мечем? Від половців і татар починаючи, а на католиках кінчаючи... Ну, і що — спольщили, змосковщили, златинізували її? Та й чи тільки її саму? А Галичину? А Закарпаття? А Чернігівщину, Бесарабію, Лемківщину, Буковину? Ні, українську стихію не може здушити ніяка сила в світі! Ти її ріж на кусні, а вони починають ворухитися, оживають, знову зростаються... Батько каже, що коли б зосталося всього

лише двоє українців на світі — він і вона, то й тоді ще не можна знищити України. І коли Гітлер іде слідами своїх попередників і, затираючи слово „Україна“ на європейській мапі, має на думці поневолити її, то так само зломить свої зуби на ній, як їх зломив всі його попередники. І коли Сталін простягає свої лапи по Львів, Чернівці, Мукачів, то так само, попікшись, хукатиме на них, як усі ті, що пробували перед ним робити це саме. Україна живуча, Україна вічна. Живуча й вічна тому, що не пориває зв'язків з минулим, що завжди, вічно живе в тому минулому і тим минулим. І прихід німців на наші землі, як і панування Польщі чи советська інвазія — це тільки черговий епізод історії. Це тільки чоргова ланка в довжелезному ланцюгу українських терпінь і безконечних історичних катаклізмів. Прийде час і розтопиться в українському горні безслідно і ця нова ланка...

І Тетяні так хочеться злізти з воза, впасти на цю святу, пригріту осіннім сонцем, предковічну її землю, що є порошном вимерлих поколінь її предків, і, притиснувшись до неї грудьми, без кінця цілувати її...

А навкруги, з розкиненими селами, пожовклими лісами, розораними нивами, припишканими луками, перелісками, байраками, широко розлягалися в далечінь, обійнявшись з іншими українськими землями, безмежні підляшанські простори.

— Почекайте, пане Болєславе, якесь ніби оголошення вивішене, чи що? — сказав Савчук, пильно вглядаючись серед вечірнього присмерку у дороговказ на виїзді з села, на який був наліплений клапоть білого паперу.

І він вискочив із воза.

„О П О В І Щ Е Н Ї“.

„Оголошувся, що рух на дорогах дозволений лише до 6-ї години вечора. По вказаній годині всі, кого буде приловлено поза домом, будуть розстрілені без уперезження.

Німецький Командант Округи».

— Приємне повідомлення! — сказав він і перечитав його вголос. — Чули?

— О, це цікаво! — зрадів Болєслав. — Ви знаєте, що це значить? Це означає, що німці починають боятися темряви!

— До котрої, кажеш, дозволено їздити? — швидко спитала Тетяна.

— До шостої.

— А тепер котра?

— А тепер... — і Савчук поліз рукою до ки-

шені. — А тепер пів до 6-ої.

— Слухайте, пане Болєславе, — перелякано заговорила Тетяна. — За півгодини ми не встигнемо заїхати до наступного села. Вертаймося назад і заночуймо тут.

— Що? — круто повернувся до неї Болєслав. — Вертатися? А коли б якийсь там тупоголовий партайман свій портрет при дорозі повісив та наказав шапки перед ним скидати — також би послухалися? Чхати я хотів на цього окружного команданта і на його дурне оголошення! Не бійтеся, не розстріляють! А якщо застрілять, то тільки мене. Ну — та може ще до компанії пана магістра і пана Колодія. А з вами нічого не станеться. Ви тільки з кіньми в полон попадете. Як трофеї.. Війо! — гукнув він до коней.

Віз рушив з місця.

— Та й потім самі ж ви постановили сьогодні, що їхатимемо цілу ніч, щоб на завтра рано в Холмі бути! — бурчав Болєслав. — Ночувати, кажете...

Вїхали в ліс. По боках дороги залягала вже густа темрява і сторожка тиша чатувала за розпливчатими обрисами деревин лісу. Тільки вгорі над дорогою, поміж густим верховіттям, простягалася довга полоса вечірнього неба, що готове було ось-ось заплющити очі і впасти в глибокий сон. Тупіт коней і стукіт коліс лунко розлягалися в лісі й полошили насторожений Тетянин слух. А Болєслав (бісова

душа!), немов навмисне, голосно погукував на коней і підбадьорував їх до швидшого бігу.

Їхали мовчки, напружено велухуючись. Десь високо над головами, сумно курлюкаючи, перелітали журавлі.

Уже чорна ніч лежала над землею, коли вони в'їхали в якесь село. Воно спало. Ніде не світилося. Лише в одній хаті попри саму дорогу виривалося світло лямпи з вікна і зловіще виблискувало в густій темряві.

Віз, постукуючи на вибоїнах дороги, переїхав попри цю хату, коли Болеслав раптом зупинив коні.

— Треба, пся кость, подивитися, що то за дідько там не спить іще, — сказав він, передав Колодієві до рук віжки і, злізши з воза, пішов назад.

— Це якийсь біс несамовитий, а не Болеслав! — досадливо заговорила Тетяна. — Він угробить і себе, і нас.

— Не бійся, — заспокоїв її Савчук і ніжно прикрив долонею її руку. — Такі, як він, і на вогні не горять, і в воді не тонуть.

— Та хоч від'їдемо трохи далі! — нервувалася Тетяна.

— Сиди спокійно і не бійся.

Тетяна замовкла і довірливо притулилася плечем до Савчука.

Болеслава довго не було. Нарешті він тихо виринав із п'їтьми, мовчки взяв із Колодієвих рук віжки, сів і цмокнув до коней.

— Ну, і що ж ви там бачили доброго, пане сержанце? — поцікавився Колодій, коли вони трохи відїхали.

— Німці, — повідомив Болеслав. — Один цугс-фірер, другий салдат. Мапу якусь розглядали.

— А якби вас розгяділи? — уїдливо спитала Тетяна.

— Ну, то що? Поговорив би трохи з камерадами і все.

— Будемо ночувати в цьому селі? — ні до кого не звертаючись, запитала Тетяна.

— Не розумію вас, панно Тетяно! — відізвався сердито Болеслав. — То просили поспішати, щоб на завтра в Холмі бути, то раптом хочете в якійсь дірі ночувати. Лягайте ліпше на возі і спіть.

Тетяна хотіла нагадати йому про заборону їздити вночі, але не відважилася. Ще наговорить куцу дурниць цей божевільний Болеслав і на тому скінчиться. Хай собі їде на зламання карку!

Минули село і вїхали знову в ліс.

— Ось де партизанку робити! — весело сказав Болеслав. — Просто вимріяні околиці, псякоть!

І раптом уперше за всю дорогу заспівав. Смішно це виходило в нього. Ні голосу, ні слуху він не мав. Але, — чулося, — стужіле серце його потребувало звуків, усе одно яких, аби тільки їх видавала щира людська душа. У місцях, де він немилосердно фальшував, Тетяна,

тримаючись рукою за Савчуків лікоть, міцно стискала його. Савчук не ворушився.

— А котра це година? — враз запитав Болєслав, перестаючи співати. — Думаю, вже по десятій?

Савчук засвітив ліхтарку і глянув на годинник.

— Рівно на годину помилилися: одинадцята.

— Ого, давно пора коней підгодувати!

Саме скінчився ліс, і перед ними заблисло електричними ліхтарнями якесь місто.

— Ось тут і зробимо відпочинок, — вирішив Болєслав. — Вьйо, гніді, ще пара кроків!

Дивна річ: вулиці освітлені, але, скільки не їдуть вони, ніде ані живої душі не видно. Таке враження, немов би всі люди сполошилися і повтікали з міста, залишивши тут порожніми вулиці, доми і електрівню у повнім русі.

Загримали на бруку колеса. Н-ну, тільки ще цього їм бракувало до повного щастя!

Переїхали кілька довгих вимерлих вулиць, минули яскраво освітлену електрівню і виїхали на просторий міський майдан.

Вже під'їздили до криниці, що стояла посеред майдану, коли раптом почувся десь збоку різкий оклик:

— Halt!

І слідом за цим:

— Hände hoch!

— Підійміть усі руки вгору! — швидко скомандував Болєслав.

І коли всі вони послухно витягнули руки догори, до воза, по одному з обох боків, з карабінами в руках, обережно підійшли два німецькі жандарми в широких сталевих шоломах.

— Чи ви знаєте, до котрої години дозволено їздити? — запитав один із них по-польськи.

— Як то — до котрої години? Нічого не знаємо! — здивувався Болеслав.

— Хто господар воза?

— Я! — відізвався він.

— Ну, то злізьте з воза. Спустіть руки!

Болеслав зліз.

— Kommen Sie mit! — коротко проговорив до нього німець і разом із Болеславом кудись зник.

Другий жандарм лишився при возі. Савчук, Тетяна і Колодій сиділи мовчки, непорушно.

— Ну, дотанцювався! — шепнула Тетяна.

Вона тряслася всім тілом.

Савчук мовчав. Навколо стояла німа тиша.

Минуло кілька довгих тривожних хвилин. Від напруження людина зробилася така легенька, як пірце: тільки дмухни на неї і вона полетить у повітря.

Зненацька, немов би вирвалися в нічну темряву корки з великих пляшок, вибухло серед німої тиші кілька далеких стрілів, і Тетяна, наче поцілена ними, впала на Савчукові коліна. Він міцно притиснув її до себе.

Минуло ще кілька довгих хвилин. В кінці

майдану почулися людські голоси. І в момент, коли Тетянині плечі дрібно затряслися, як зрушені з місця привіси на тонких спружинах, почувся збоку веселий Болеславів голос і його сміх. Безжурний щирий сміх, до якого, як незмінна прикмета Болеславової вдачі, прилучилося його улюблене «пся крєв».

Тетяна випросталася. Савчук повними грудьми відітхнув. Тьху, відлягло від серця. Ну, а й моментик же був, пропадом пропади він!

Болеслав із жандармом весело підійшов до воза.

— Н-но, не повмирали тут з нудів? — бадьоро запитав він і, не сідаючи на воза, взяв віжки до рук. — Вьйо!

Віз під'їхав до криниці і став.

— Був я в команді, — повідомив Болеслав, — і дістав там урядову перепустку на нічну їзду для чотирьох осіб аж до самісенької Ченстохови. Ви чули, панно Тетяно? Ну, а тепер, серце, скажіть, чи лишилося там трохи шнапсу у вашій пляшці? Що? Подивіться-но.

— Є, є! — упевнено сказала Тетяна.

— То витягайте її швидше сюди! Дамо вівса коням, самі підгодуємося і цих салдатів трохи підбадьоримо килишком. Годиться!.. А на ранок я вас у повному порядку вашій мамунці на руки здам у Холмі. Зрозуміло?

І, беручи з Тетяниних рук пляшку, він повернувся до салдатів і по-німецьки запросив:

— Прошу, камеради, ближче до нас. Вип'ємо за наше і за ваше. Щоб серце не ржавіло...

І цокнув шийкою пляшки об склянку.

Десь високо над їх головами докучно шкрябав небо невидний у темряві німецький літак.

Боже, такого руху, як оце тепер, здається, ніколи ще не бувало в цьому домі! Несподівана вістка: „Таня приїхала!“ блискавичною іскрою перебігла з покою до покою і, мов грім з ясного неба, зірвала всіх на рівні ноги. Що? Та не може бути! Таня? Де вона?

Обливаючись щасливими сльозами, Марія Прокопівна ледве відірвала Тетяну від своїх материнських грудей, щоб передати її Андрієві. Андрій тричі, загонисто, навхрест поцілував сестру, енергійно мотнув головою і, скинувши з чола клопоть неслухняної буйної чуприни, передав її дядькові Панасові. Дядько Панас, поправивши на кінці носа окуляри, ухопив небогу за стан і міцно притягнув її до себе, коли тітка Лизавета вирвала йому Тетяну до своїх рук.

— А тато?.. Тато так і не знає нічого! — скрикнув Андрій і, кинувшись прожогом убік, ледве не збив з ніг молоденьку дівчину, що саме вибігла до покоїв з кухні. — Лукійко, скоч одним духом до Союзу та скажи там па-

нові директорові, що наша панна вже в хаті!
— Боже, Боже! — говорила, зідхаючи і хапаючись за серце, Марія Прокопівна до Тетяни, що стояла усміхнена коло матері і розправлялася по дужих стисках. — А ми вже тут яких тільки думок не передумали, яких тільки гадок не перегадали! Вже і в німецькому полоні тебе бачили, і ранену бомбою в шпиталі, і заслану советами до Казахстану...

— Мамо, мамо, потім сповідатися будеш... — перебив її Андрій. — З тобою привітатися хочуть.

Тетяна раптом похопилася.

— Ах, Влодку, я й не представила тебе! Моя мама, а це мій спаситель, магістр Володимир Савчук із Володави...

— Ну-ну — не знати ще, хто чиїм спасителем був! — скромно ухилився від гонорів Савчук і поцілував Марію Прокопівну в руку.

Тетянині слова „тебе, Влодку“ на мить відібрали мову у всіх, але то було лише на коротеньку секунду. Знову все зарухалося, заговорило, заметушилося, ожило навколо.

— А ви звідки тут узялися? — завважали Колодія. — Також у Тетяниній одисеї участь брали? Ну, скажіть на милість божеську!

Тимчасом Болеслав, поки все це відбувалося в домі, відчинив браму, заїхав на подвір'я, зазирнув в одні ворота возовні, зазирнув у другі і тому, що не було в кого розпитатись, бо все побігло до Тетяни, затагнув воза туди, де йому

найбільш сподобалося, розпріг коні, засипав їм вівса і, взявши Тетянин клунок, попростував до хати.

— А де ж це наш пан Болєслав? — почув він, входячи, Тетянин голос.

— Ну, бачите, коли вони про того Болєслава згадали! — відізвався він. — Добре, що Болєслав завжди і при всяких обставинах звик сам собі раду давати. А то вже крутилася там під брамою якась пика німецька, пильно приглядаючись до коней!

— Вибачте, пане Болєславе... Мусите зрозуміти, що...

— Та вас, серце, Болєслав дуже добре розуміє. Я ось ніяк не можу зрозуміти тільки одного: чому б було вашому братові не вийти та не показати мені, куди завести коні. Тепер хай не здивується ніхто, коли я, замість возовні, міг їх до комори поставити.

— Та я, пане, жадного поняття досі не мав, що ви з сестрою приїхали! — озвався збоку Андрій.

— Не про вас мова, — уважно оглянув його Болєслав. — Мова про вашого старшого брата. Де він?

— Якого брата?

Тетяна крізь землю готова була провалитися цієї хвилини. Щоб якось швидше рятувати ситуацію, вона кинулася до Болєслава і з розгону цмокнула його в неголене обличчя.

— Ну-ну, затарахкотіли вже, як той кулемет!

І, швидко підхопивши його під руку, підвела до Марії Прокопівни.

— Мамо, це наш приятель і вірний друг у дорозі, пан Болеслав Козак із Ченстохови.

Болеслав шарманськи вклонився і схилювся до руки Марії Прокопівни.

— Коли б не пан Болеслав, — говорила далі Тетяна, — ми б може й за місяць не дісталися додому, якщо взагалі дісталися б. Пане Болеславе, дозвольте тепер зайнятися вами. Ви в полоні у нас, і нам вільно робити з вами все, що нам захочеться. Отож передусім вам треба, на мою думку, добре помитися...

— Як кажете, люба моя? — всміхнувся Болеслав. — Помитися? Що те миття ваше мені pomoже, коли в мене, прошу дарувати на слово, починають уже сивенькі з-за коміра сипатись! Півтора місяці не роздягатися — це не жарт вам.

— Все, все, пане Болеславе-золотко, зробимо. Хай вас не турбує те. Зараз вам і чиста білизна буде, і фриз'єр, і лазничка, і свіже убрання... Не забувайте, що ми вас так скоро від себе не відпустимо. Як? Щоб пан Болеслав бодай з тиждень не відпочив у нас? О, ні! Чуєш, мамо?

Марія Прокопівна заметушилася, і Болеслава повели нагору до призначеної йому кімнати.

— Слухайте, люди, всі сюди, до мене! Скоріше! — замахала руками Тетяна і, збивши

всіх до купи, конспіративно повідомила про її братання в дорозі з паном магістром. — Поводьтеся так, щоб у Болеслава не могло зродитися найменшого підозріння, що пан магістр не брат мені. Чули? Нащо розчаровувати чоловіка?

Раптом усі повернулися до дверей. Звідти несподівано заговорив Болеслав, що тихенько там стояв і все чув:

— То що ж це ви, панно Тетяно, хочете, щоб усі в домі ні з цього, ні з того до пана магістра на „ти“ заговорили? Може колись воно до того й прийде, але покіль-що це завчасно. А про те, дорогенька моя, що пан магістр не брат вам, я знав від першого дня нашої знайомости. Що ж би я, скажіть будь ласка, за контр-розвідчик був, коли б моє вухо не вловило пару разів, як ви одно до одного на «ви» зверталися?

Усі вибухнули голосним сміхом.

— Тоді й пан Колодій, як старий знайомий ваш, мусів би був хоч трохи знати вашого старшого брата!

Усі засміялися знову, а найголосніше Колодій і Тетяна.

А в кухні вже утворилася зовсім певна опінія, що панна звідкись привезла з собою до хати нареченого.

— А гарного ви собі, панночко, нареченого вибрали! — напівшептом сказала дівчина Настя, наливаючи Тетяні води до мидниці. — Ви-

сокий, поставний такий, карі очі має...

— Якого нареченого? — зашарілася Тетяна. —
Що тобі, Настю, Бог дав?

— Е, не крийтеся! Ми знаємо.

Ну, говори з ними! Знають вони!

Та й тітка Лизавета, від'їжджаючи з дядьком Панасом додому на село, тихо шепнула Тетяні на прощання:

— Доброго, що й казати, хлопця облюбувала собі. Тримай його міцно коло себе.

Чого вони хочуть від неї? Справді!

Обід був дуже урочистий, як у день якогось родинного або великого церковного свята. Болеслава посадили поруч із Тарасом Карповичем, Тетяниним батьком, магістра Савчука — коло Марії Прокопівни. Тетяна прислужувала при столі.

Болеслава не пізнати тепер. Вистрижений, вимитий, в Андрієвому убранні, він виглядав зовсім неподібний до себе. Тримався дуже добре, зраджуючи знання світської етикетки й усіх правил доброго тону. І не можна було без сміху пригадати тепер собі, як він по-фірманськи лаявся в дорозі й уснащав свою мову вишуканими висловами з махрового словника. Чарка раз-у-раз висихала перед ним і додавала йому веселости й гумору.

— Дорогою до Ченстохові конче відвідаю Люблин і Кельце, — заявив Болеслав. — А може зроблю крюк у бік Варшави чи Кракова. Мушу обревідувати Польщу.

— Варшава, кажуть, наполовину зруйнована, — інформував його Тарас Карпович. — Поїзди тепер не ходять, пошта не просперує і про те, що на світі робиться, довідуємося ми лише від випадкових людей. А в нас саме був у Союзі позавчора чоловік із Варшави...

Марія Прокопівна у розмові з Савчуком пригадала раптом собі, що вона ж колись була знайома з його мамою. Володава тепер, дяка Богові, по цей бік советської границі, і пан магістр може дуже легко дістатися додому фірою.

— Навіщо фірою? — почув Тарас Карпович. — За пару днів їде туди наше кооперативне авто. Воно може дуже добре завезти пана магістра.

— А може хочете — я вас туди відвезу? — запропонував Болеслав.

Усі засміялися.

— Ага, а чи знаєш ти, Таню, — пригадала собі Марія Прокопівна, — що совети були так загналися на захід, що пару днів у нас тут у Холмі стояли? От страху нагнали на всіх! Молодь умить по лісах розбіглася. Поспитай ось у нашого Андрія, як йому в лісі поводилося.

Болеслав усміхнувся.

— Одним словом, бачу, — сказав він, — Адольф Іванович із Йосипом Висаріоновичем, нікого не питаючись, пересватали всіх нас, пошли їм, Боже, довгого віку й здоров'я. Але я буду не я, коли ці два приятелі скоро не

пересваряться і не вхоплять один одного за чуба! Об заклад готов битися, що й року не мине, як їхнє залицяння скінчиться.

А Андрій сидів поруч із Колодієм і гаряче йому доводив, що зробити партизанку — це раз плюнути і майбутнє України тільки в партизанській боротьбі.

— Зібралося нас тоді в лісі з самого тільки Холму не більш і не менш, як сто сімдесят два чоловіки. Ну, а візьміть ви всю Україну. Та ж вона цілу армію виставити може!

— А зброя? — запитав Колодій.

— Зброя? — повернув до них голову Болеслав. — Підіть-но тільки до томашівських лісів — там тої зброї стільки валяється скрізь, що можна нею дві армії озброїти з ніг до голови. Але коли робити це, то вже робити, доки німці не попризбирали...

— Учїть, учїть! — докірливо сказала йому Марія Прокопівна.

— Мамо, ти так говориш, ніби я хлопчик якийсь, чи що! — образився Андрій.

— Ні, дорослий дуже! Учитися треба, а не Бог знає чим голову собі завертати. Старші на те є.

— Ви тут тільки оборудуйте цю справу, а потім мені дайте знати, — сказав Болеслав до хлопців. — Я вам таку контр-розвідку zorganizую, що ви щодня будете точно знати, що в Адольфа Гітлера на обід, а в батька-Сталіна на вечерю.

— Пане сержанце! — із ввічливим докором повернулась до Болеслава Марія Прокопівна.— Хочете, щоб я з вами на правду посварилася? З ким ви говорите? Із смаркачем, що навіть свого носа втерти як слід не вміє. Ви тільки піддайте йому думку. А він, як та мавпа, зараз радий старатися...

— Мамо, мамо! — ображено зупинив її Андрій. — Я так не люблю, коли ти не в свої справи втручаєшся! Маєш там свої кури з індиками, ну — і будь задоволена з того!

— Ні, подумаєш, герой який знайшовся! — кинула йому Марія Прокопівна.

У відповідь на це Андрій рвучко простягнув руку до карафки і доповна налив Болеславові чарку.

— А на десерт у нас сьогодні щось таке, мамо, — урочисто повідомила Тетяна, входячи з полумиском із кухні, — чого ти ніколи не робиш. У Львові готувати цю лягоміну навчилася...

І глянула на Савчука:

— Пригадуєш — це пані Клекоцька нам часто робила, Влодку?

Всі в домі зібралися вже до їдальні на вечерю, коли прибіг із міста захеканий Андрій. Задихуючись від тих новин, що просто розпирали його молоду вражливу душу, не скидаючи шапки з голови, він вскочив у їдальню і закричав:

— Ви тут сидите і нічого не знаєте, що на світі божему діється!.. Сензаційні новини!..

— Що сталося? Світ валиться? — спокійно запитав Тарас Карпович. — Скинь перше шапку з голови.

Андрій скинув шапку.

— Багато новин... Цікавих новин...

— Чекай! — зупинила його Марія Прокопівна. — Не смій розповідати без мене... Чуєш? Я зараз...

І, коли мати вернулася з кухні, Андрій таємниче почав:

— Страшні, нечувані речі в світі діються...

— Та говори вже! Без вступів! — зане терпеливилася Марія Прокопівна.

Перша новина була з Отвоцька з-під Вар-

шави. Привезли її сьогодні до Холму люди, що втекли звідти фірами.

Кілька п'яних німецьких салдатів зайшли там до кнайпи і зробили бешкет. Счинилася бійка. Закінчилась вона тим, що обурені поляки забили стільцями двох німців і повтікали з кнайпи. Негайно на місце події прискочило на мотоциклях Гестапо. Кинулися до домів у місті, щоб повитягати звідти всіх мешканців на вулицю; але перелякане населення завчасу покинуло свої хати і розбіглося хто куди міг. Тоді гестапівці кинулися на залізничну станцію, зупинили поїзд, що йшов у бік Варшави, вивели звідти...

— Чекай, чекай-но, — зупинив Андрія Тарас Карпович. — Який поїзд, коли залізниця стоїть?

— Там поїзди вже ходять, тату... Вивели з поїзда всіх пасажирів, яким навіть не снилося, що десь там щось сталося в якомусь Отвоцьку, відрахували чотириста чоловік і тут же при стації всіх перестріляли з автоматів. Трупи розстріляних залишили на місці, заборонивши ховати їх, доки не прийде на це дозвіл. А в місті і скрізь на стаціях вивісили оголошення, що на майбутнє за кожного забитого німця розстрілюватимуть по двісті осіб цивільного населення, не розбираючи — буде то жінка чи чоловік, молодий чи старий.

— Маєш! — сказав Болеслав. — Перші ластівочки. Будемо чекати скоро на ліпші речі..

— Навіщо чекати, коли вони вже є! — закричав Андрій. — Слухайте!

Це вже була новина з Варшави.

Ішов вулицею чоловік і ніс у руці забитого зайця. Звідкись привіз із провінції для свого брата. Затримує його німецька поліція: «Чий це заяць?» — Мій! — каже. — «А звідки ти взяв його?» — Застрілив. — «А чим застрілив?» Тільки тепер схаменувся чоловічина. Він пригадав собі, що німці свого часу вивісили наказ віддати всю пальну зброю, не виключаючи мишлівської. — „Чим застрілив, питаємо?“ — домагаються гестапівці. Крутив-вертів чоловік на всі боки, але таки мусів був признатися, що забив зайця своєю власною рушницею. — „Ах, власною? Ну, то ми покажемо тобі, як треба полювати“. Потягли бідного чоловіка до майдану в центрі міста, підвели до газової ліхтарні і повісили, а до руки йому прив'язали зайця. Висить той чоловік, кажуть, із зайцем аж по сьогоднішній день.

— Та що ж це таке? — перелякано озирнулася Марія Прокопівна. — За такі дурниці людей вішати?

— Хе-ге! — озвався Болеслав. — Ще почуємо, як за дитячі катапульти, за виграшкові пістолі вішати будуть... За кишенькові ножі...

Андрій мав іще кілька новин, але вже, як заявив він, із зовсім іншої бочки. Були це оповідання про різні пригоди, яких зазнавали люди, що переходили на цей бік із Галичини через пильно стережену тепер совєтами границю. Вчора, наприклад, на одну групу українсь-

ких студентів із Львова напали вночі на самій границі пограничні пси, яких у великих кількостях тримає тепер для своїх послуг советська сторожа. Один студент почав відстрілюватися від них. Советські пограничники почули це й відкрили по втікачах вогонь. Студенти були озброєні пістолями і почали відстрілюватися. Зав'язався правдивий бій. В результаті два студенти були забиті, а трьох ранених товариші винесли на руках на цей бік і передали німцям. Німці прийняли втікачів дуже гостинно і негайно примістили ранених у шпиталі.

— Ні, що ви мені там не кажіть, — відізвався Болеслав, — а українці таки мають протекцію у пана Гітлера! І будуть її мати доти, доки він не прибере як слід до своїх рук Польщу. А тоді й на вас черга прийде. Той власник готелика в Томашові, — подивився Болеслав на Савчука, — мав цілковиту рацію: спочатку виб'ють усіх жидів, від них перейдуть до поляків, а на закінчення візьмуться за українців. І то ще як візьмуться!

Андрій із великою увагою вислухав Болеслава і розповів іще одну новину. Була це пригода, що сталася з родиною одного станиславівського адвоката, що переходив на цей бік десь коло Перемишля. Довелося перепливати Сян уночі човном. Переправилися спочатку малі діти з нянею, потім почали плисти адвокат із жінкою. Советська сторожа зауважила їх і по-

чала стріляти. Жінку адвоката совєтська куля відразу поцілила в голову і забила на місці. Побачивши, що жінка вже нежива, адвокат кинувся у воду з човна і почав плисти. Він уже допливав до берега, коли влучила куля й його. Внаслідок цього всього малі діти залишилися тут самі без батьків.

Марія Прокопівна, слухаючи, охала, Тетяна зосереджено мовчала, думаючи з жахом про те, що вона з Влодком Савчуком могла наразитися на такі самі несподіванки, коли б Господь Бог не післав їм цього Болєслава на порятунок; Савчук із Тарасом Карповичем роздумували над тим, коли вже нарешті Україна перестане бути об'єктом чужинецької шарпанини з усіх боків.

— А вихід з усього цього, бачу я, тільки один, — несподівано заявив Андрій. — Пан сержант сказав святу правду. Нам треба готуватися до самооборони. Партизанка, і тільки партизанка, може нас спасти від винищення...

— Маєш! — як ужалена, скрикнула Марія Прокопівна. — І може провід цієї партизанки тобі дати в руки? Слухай, старий, — повернулась вона до Тараса Карповича. — Вплинь на хлопця. Та ж він вскочить колись у таку самісенькому історію із тими своїми дурними мріями, як той варшавський чоловічина з зайцем! Щоб я більше ніколи не чула від тебе, Андрію, про ніякі партизанки. А ні — то

можеш собі йти з хати на всі чотири сторони, коли мудрий такий. Попутного тобі вітру в потилицю і нижче!..

— І піду! — твердо й демонстративно відізався Андрій до матері.

— Старий! — плеснула себе долонями по колінах Марія Прокопівна. — Скажи йому щось. Ти ж батько якийсь!

— Дай йому спокій! — розважно озвався Тарас Карпович. — Ніякої партизанки він не робить. А коли говорить, що наш порятунок тільки в партизанці, то може й має рацію. А ти, — подивився він на Андрія, — закуси губу. Думати можна все, що хочеш, тільки язика треба тримати на прив'язі. Коли хочеш мудрим бути, то мусиш засвоїти собі Мазепину пораду: *Nescias, quod scias, si sapiis*. Знаєш трохи латину, то повинен зрозуміти. Це значить, що треба навчитися у житті мовчати, хоч би й багато знав чого. Із усіх людських умінь на світі це може найтяжча, але найпожиточніша річ.

— Але ж я, тату, здається, серед своїх говорю? — гаряче приймаючи батькову заввагу до серця, сказав Андрій.

— Так, але коли звикнеш, сину, багато говорити серед своїх, то не втримаєшся від того, щоб чогось не бовкнути й серед чужих... Але годі про це. Може б ми вже нарешті за ту якусь вечерю сіли?

Марія Прокопівна схаменулася.

— Прошу, прошу панів! — заметушилась вона. — Через ці Андрієві новини зовсім нам клюски вистигли. Пане сержанце, пане магістре!..

Всі розійшлися до своїх місць і сіли.

— Хочу давно вже запитати вас, пане сержанце, про одну річ, — пильно вдивляючись увесь час у Болеслава, заговорив Андрій, коли розмова між старшими урвалася.

— Про одну річ? — подивися на нього Болеслав. — Можеш і про дві. Чим можу служити ласкавому панові?

— Я все думаю про те, звідки у вас взялося це зовсім не польське прізвище Козак? Скажіть, чи не походив часом хтось із ваших предків з українських козаків?

Болеслав голосно засміявся.

— О, Андрійко вже з мене українця робить! Бачиш, — поважно заговорив він до Андрія, — серце в мене польське, ну — а щодо крові, то про це я не розпитував у Адольфа Гітлера та його расових мудреців. Не ти перший, сину, питаєш мене про це. Дуже можливо, що хтось із моїх прадідів і заблукав був колись з України до Польщі. Цього певне сказати не можу, бо родоводу свого не знаю... А ти б що — дуже хотів, щоб я в козаки назад переписався? Зачекай, коли великим отаманом зробишся, може й я до твоїх компутів впишуся, Андрійку. Добре?

Засміялися.

Розмова перейшла на щоденні теми.

— Таки їдете? — запитала Марія Прокопівна в Савчука.

— Та мушу вже нарешті своїй мамі на очі показатися, Маріє Прокопівно. Кілька місяців уже ніякої вістки про себе не давав. І потім встиг уже я вам надокучити добре. Знаєте, як у тій нашій мудрій приказці народній про гостей говориться: перший день, кажуть — золото, другий — срібло, третій день — мідь, к бісовому батьку їдь.

— Ну-ну, пане магістре — ще щось таке! Та ми, прошу вірити, так за цей час призвичаїлися до вас (вона хотіла сказати: „як до рідного“, але похопилася), немов би десятки років вас знали.

— Дякую, Маріє Прокопівно. Взагалі дякую за все...

Швидко вбігла Тетяна.

— Мамо, там тебе спішно до кухні потребують.

— Ах! — пригадала собі Марія Прокопівна. — Я й забула зовсім! Іду, іду вже.

Тетяна лишилася удвох із Савчуком.

— Їдеш? — сумно проговорила вона, підходячи до Савчука й кладучи йому свою руку на лікоть.

Савчук нічого не підповів на це. Він мовчки, як у якусь глибоку криницю, глянув їй в очі, і їх погляди міцно сплелися в розтягнену спружину, що, швидко скорочуючись, нестримно потягла їх одно до одного. Без слів Савчук нахилився над нею. Так само мовчки Тетяна вся подалася знизу до нього — і вони завмерли в довгому, так давно жданому, щасливому поцілунку.

— Тільки не сиди там довго, чуєш? — тихим шепотом проговорила вона і, зачувши чийось ходу за дверима, швидко відійшла.

Було чути, як під дім під'їхало авто, зупинилося і на вулиці забурчав мотор.

— Це вже по мене! — заквапився Савчук і почав збирати свої, вже повкладувані речі.

Увійшли Тарас Карпович, Болеслав і слідом за ними Андрій.

— Ну, то ви вже, значиться, дома сьогодні, пане магістре, — сказав Болеслав. — А коли-то я своїм восьмиколесним авто до Ченстохови доберуся?

Із кухні вийшла Марія Прокопівна. В руках у неї був якийсь пакунок.

Тетяна швидко підбігла до матері, взяла від неї пакунок і підійшла з ним до Савчука.

— Це на дорогу тобі, Влодку.

— Ще щось! — замахав руками Савчук. — На яку дорогу? Що це вам пан-Біг дав, панство? За дві години я вдома, а ви мені пакунок якийсь.

— Бери! — тоном не то дружнього наказу, не то поради сказала Тетяна. — Пригадуєш, як пані Клекоцька вчила нас, випроваджуючи в дорогу?

Савчук, усміхаючись, узяв пакунок і підійшов до Марії Прокопівни.

— Дякую вам за гостину, — схилився він до її руки.

— Не забувайте ж нас! — немов благословляючи його в дорогу, відповіла Марія Прокопівна. — Гарненько там вашу мамцю привітайте від мене.

Савчук повернувся до Тетяни.

— Будь здорова, Таню.

Тетяна тільки швидко глянула йому в очі, коли він високо підніс до своїх вуст її руку. Навіщо говорити щось, коли все вже сказане?

— Ну, поцілуємося на розставанні! — із щирим смутком у голосі сказав Болеслав і широко розставив руки. — Адресу мою маєте. Як тільки відкриється поштове полічення, зараз напишіть до мене.

— Будьте певні, дорогий пане Болеславе, — зворушливо пообіцяв Савчук. — Дякую вам щиро за дружнє відношення до нас. Вірю, що це не останнє наше побачення.

— Ну, певне! — твердо сказав Болеслав і, швид-

ко притягнувши Савчука до себе, шепнув йому на вухо: — Щоб я чарки на вашому весіллі не випив? Та хто ж посаженим батьком на шлюбі в вас буде, як не Болеслав Козак?

Савчук дружньо відштовхнув його від себе і, всміхаючись, повернувся до Андрія:

— До побачення, Андрійку. Передасте від мене привітання Колодієві, коли забачите його.

Андрій обома долонями обхопив простягнену Савчукову руку і нагадав:

— То ви ж не забудьте, пане магістре, привезти мені той обіцяний фінський кінджал. Не забудете?

— Вічно він із якимись своїми дурницями! — не втрималася Марія Прокопівна.

— Мамо! — незадоволено буркнув Андрій і швидко почав обладовувати себе Савчуковими речами.

— Ще раз щиро дякую всім вам, — вклонився на обидва боки Савчук, — і ще раз до побачення!

І повернувся до виходу.

— А щодо того, про що ми говорили з вами, пане магістре, — діловито заговорив Тарас Карпович, ідучи поруч із Савчуком, — то наше авто на другому тижні привезе вам офіційне повідомлення. Я більш, ніж певен, що це вдасться дуже легко перевести в життя, і ми співпрацюватимемо з вами.

Савчук стиснув йому руку, вийшов на вулицю, вклонився ще раз усім, зупинив свій пог-

ляд на Тетяні і швидко сів в авто.

Шофер натиснув на газ, і машина рушила з місця.

— То нема, бачу, чого й мені тут довше сидіти! — заявив раптом Болеслав, коли авто сховалося в кінці вулиці. — Сьогодні їду.

— Ні, ні, пане сержанце! — вхопив його за руку Андрій. — Ще трохи побудьте з нами!

— Не можу, сину. Мені — це не до Володави, як панові магістрові. Мені аж туди, де, знаєш, чорти людям на добраніч кажуть... Панно Тетяно, якщо хочете щось прирехтувати мені в дорогу, то вже рехтуйте. По обіді я виїжджаю.

Кінець 1-ої частини.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ ЩЕ ІНШІ КНИЖКИ
ТОГО Ж АВТОРА:

Федір ДУДКО: «**Чорторий**» (роман),
фільми української визвольної боротьби
1918 — 1920 рр. Стор. 206.

Федір ДУДКО: «**Отаман Крук**»,
оповідання з повстанських часів в Україні,
Стор. 100.

ДРУКУЮТЬСЯ:

Федір ДУДКО: «**Дівчата очайдушних
днів**», збірка оповідань з визвольної бороть-
би українського народу;

Федір ДУДКО: «**Стрибожа внука**»,
історичне оповідання з часів великого князя
Ярослава Мудрого (про князівну Ганну Ярос-
лавну).

Набувати у всіх книгарнях і кіосках.

Українська друкарня Га-Іг в Некарсульмі

приймає замовлення на різні види
друку, (включаючи фарбові) (як то: акцидентні ро-
боти, рекліями, брошури, книжки і інші персональні друки).

Адреса: Neckarsulm, Langasse 3.

Ціна 8 н. м.

